

कादंबरीकार* प. २ रें

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192234

UNIVERSAL
LIBRARY

“ मराठीचे पंचप्राण ’ साहित्य-माला

(५)

कादंबरीकार

पुस्तक दुसरें

लेखक

श्री. दामोदर नरहर शिखरे,

एम. ए.

मूल्य १४ आणे

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.
दि टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.,
७७ शनिवार पेठ, पुणे २.

• •

आवृत्ति पहिली : १९५२

मुखपृष्ठ चित्रकार—दीनानाथ दलाल

अंतर्गत चित्रकार—जे. बी. दीक्षित

• •

5961 Poryam

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी. ए. (ऑ.)

आनंद मुद्रणालय

१९६।४६ सदाशिव, पुणे २.

म नो ग त

‘ मराठी असे आमुची मायबोली ’ असे आपण उंच स्वरांत गातों. आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या ‘ मुजला-मुफला ’ भारतभूमीच्या चरणावर आपण किती वेळां खेळलों आहों ?—तिच्या अंकावर किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या बाबतींतिहि नसते काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहीत असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्या-पैकी-सुशिक्षितांपैकी--पदवीधरांपैकीहि किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षर-कृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी-आपल्या स्मृतीत घोळलीं जाव-यास नकोत काय ?—आपल्या जिव्हेवर खेळलीं जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या साऱ्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असे की. आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहीसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचीं किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत. मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणा-पासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य लाभलेले आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वरच प्राप्त होईल अशी सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूलग्राही व व्यापक अभ्यासकून आखून दिला जातो. परीक्षेत विद्यार्थ्यांकडूनहि मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जातात. पण त्याला पेशक अशी पुस्तके आहेत कोठे ? थेट महानुभावापासून आजच्या लेखकापर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रंथ किती आहेत ? श्री. वि ल भावे याचे 'महाराष्ट्र सारस्वत' किंवा श्री ल. रा. पागारकर यांचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हे निर्विवाद पण त्याच्या ग्रंथाची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपाशीच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हा लाभणार ? तोवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढे झालो आहे.

आरंभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनात बराच काळ घोळत होता. पण 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकाना मनोरथा.' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावीं होते सव्याचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल--त्यातहि अशा ग्रंथाच्या प्रकाशनास तर अधिकच विकट. पण 'दी टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.'चे श्री कुलकर्णी यांनी दूरदृष्टि ठेवली व हिमत धरली, म्हणून ही माला लिहिण्यास मी आता प्रवृत्त झालो. या मालेची योजना अशी की, महाराष्ट्र-भाषेचे प्रतिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रंथकार निवडावयाचे आणि आधी त्याचे चरित्र थोड्यात देऊन त्याच्या साहित्याचे गुण-ग्रहण करावयाचे. त्या गुणाचे द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रंथकाराचे छोटेछोटे वेचेहि, जरूरी-पुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. सुमारे साठ प्रमुख लेखकांच्या कृतींचा आस्वाद अशा बारा पुष्पातून देण्यात येईल. त्या बारा पुष्पांच्या सेवनाने मराठी साहित्याचे आरंभापासून आतापर्यंतचे स्वरूप स्थूलमानाने तरी समजून यावे अशी माझी अपेक्षा आहे.

पन्नास-साठ सरस्वती-पुताचा सत्कार या बारा पुष्पांच्या मालेने मी करणार असलो, तरी ज्याचा समावेश मीं तीत करू शकलो नाही अशा थोरथोर साहित्यिकांच्या रागा माझ्या डोळ्यापुढे दिसत आहेत. ते शारदा-

भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहीत अशी मी उमेद बाळगतां. कारण ते माझी अपात्रता व पारिस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठीं ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साटांचीच आहे.

ज्या वाग्मटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठे करूं शकलों ? सहस्रावधि ओव्या व अभंग रचनांच्या संतकवींचा साक्षात्कार अवघ्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार ? वारा हजाराहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांची हीं केवळ 'क्षण-चित्रे' (स्नॅपशॉट) होत. पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास ती समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी, नववी व दहावी या यक्षांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्वाकांक्षा. आपले भित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपले ध्येय याची मनोरम काल्पनिक दृश्ये मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त व भव्य कल्पना-सृष्टीत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक याची ओळख होणें अत्यंत महत्वाचे आहे. ही गोष्ट ध्यानात ठेवून त्या विद्यार्थ्यांसाठी ' पुरवणी वाचन ' म्हणून हीं पुस्तकें सुबोध रीतीनें रचलेली आहेत. शालेय दृष्टीने पुस्तकांची उपयुक्तता वाढावी म्हणून प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी प्रश्न वगैरे जोडण्याचें कार्य प्रा. वा. दा. गोखले एम्. ए., बी. टी. यांनी आरथेनें केलें, याबद्दल मी त्याचा आभारी आहे.

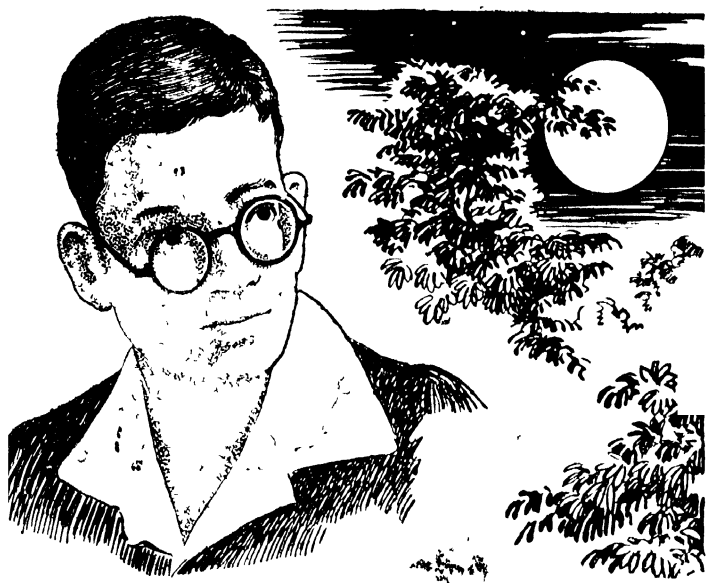
या पुस्तकांत ग्रंथकाराचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या ' थोरल्या भावंडाना ' व सर्व-सामान्य वाचकवर्गालाहि हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतां.

' महात्मा ' मासिक
नातूबाग पुणें २. }

दा. न. शिखरे.

अनुक्रम—

१. वि. स. खांडेकर	१— २३
२. ग. त्र्यं. माडखोलकर	२४— ४९
३. सानेगुरुजी	५०— ८१
४. ज्ञानकोशकार केतकर	८२— ९६
५. र. वा. दिघे	९७— ११२

वि. स. खांडेकर : : : १

दिवाळींतील दारुकाम पहातांना मुलांना केवढी मौज वाटते ! तसाच विस्म-
याचा आनंद खांडेकर आपल्या वाचकांना देतात. फटाक्यांचे सर उडत
जावेत, त्याप्रमाणे त्यांच्या कोठ्यांमागून कोठ्या फुटत जातात. चंद्रज्योतीचा
प्रकाश पहाणाऱ्यांचे डोळे दिपविता; तशा चकित करणाऱ्या उपमांमागून
उपमा खांडेकर पेटवीत जातात. आणि भुईनळ्यावर ठिणगी पडतांच त्यांतून
जोराने व वेगाने रुपेरी-सोनेरी फुले आकाशांत उंचउंच उडत जातात
ना ? तशीच खांडेकरांची तेजःपुंज कल्पकता उसळून उठते. पानापानाला
—किंबहुना वाक्यावाक्याला—वाचकाने चकित व्हावे, आनंदित व्हावे,
उन्नत व्हावे—अशा तेजस्वी, सुंदर व उदात्त कल्पना खांडेकरांच्या वाङ्मयांत
ओतप्रोत भरलेल्या आहेत.

कल्पकतेचे कुबेर

कोकणात पावसाच्या सरीमागून सरी येतात, तशा खाडेकराच्या डोक्यात कल्पनेमागून कल्पना ओसडत असतात. इग्रजी किंवा संस्कृत ग्रंथ वाचून-वाचून, त्यातील उपमा-उत्प्रेक्षा आठवून-आठवून आपले लेखन सजविणारे ते कष्ट-कवि नाहीत. जमीन फोडून ऊन पाण्याची कारजीं जशी उच्च उच्च उडत असतात, तसे खाडेकराच्या हृदयात कल्पकतेचे फवारे सहजगत्या बाहेर पडतात. त्याचे लेख वाचणेच काय, पण त्याचे सभाषण ऐकणे म्हणजेसुद्धा समुद्राच्या लाटाचा खेळ पहाण्यासारखेच आहे. रेशमी रेतीवर बसून समुद्राच्या फेसाळ लाटाचा अखंड क्रीडा घटकान्-घटका एखादा रसिक जसा पहात असतो, तसा तरुण वाचक खाडेकराच्या लेखन-भाषणातील अकुण्ठित कोटीवाजपणा पाहून आश्चर्याने थक्क होतो. उपमा-उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकाराची लयलट त्याच्या वाङ्मय-सृष्टीत आहे. खरोखर ते कल्पकतेचे कुबेर आहेत, तसेच ते आहेत कोट्यधीशहि !

कोल्हटकरांचा वारस

“कोल्हटकराच्या गादीचा वारस आहे हा !” अशी प्रशंसा खाडेकराची १९१५ साली केली. कोणी केली ही प्रशंसा ? आणि कोणाजवळ ? मराठी नाट्यकलेचा राजहंस बनलेले बालगंधर्व याच्यापार्शी नाट्याचार्य गडकरी यांनी खाडेकराबद्दल हे उद्गार काढले. पुढे पुढे तर खुद्द विनोदाचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरच सागत, “हा माझा दत्तक मुलगा आहे.” या कल्पनासृष्टीप्रमाणे सत्यसृष्टीतहि दत्तक जाण्याचा योग खाडेकराना लाभला. त्याचे मूळचे नाव गणेश व वडिलाचे नाव आत्माराम. वडील सागली संस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ साली वारले. खाडेकराच्या कुटुंबाला खडतर दिवस आले. १९१६ साली कोकणातील एका जमिनदार चुलत्याने खाडेकराना दत्तक घेतले. त्यामुळे “गणेश आत्माराम”चा “विष्णु सखाराम” झाला.

वाङ्मयाचा नाद

खाडेकराचा जन्म सागली येथे ता. १९ जानेवारी १८९८ रोजी

झाला. मराठी व इंग्रजी शिक्षण तेथेच झाले. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले. १९१३ साली ते मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले-आणि तेहि मुंबई विद्यापीठाच्या हजारो विद्यार्थ्यांत आठवा क्रमांक कमावून. शाळेच्या 'चिमण्या जगाती'ल कभिक पुस्तकाची बाधली शिंदोरी घेऊनच खाडेकर थाबले नाहीत, त्यानी इतर वाचन मनसोक्त केले. हरिभाऊची 'उषःकाल' कादंबरी त्यानी एका रात्रीत वाचून सपविली, देवलाचे 'शारदा' नाटक तर तोडपाठच केले. तसेच कोल्हटकराचे विनोदी वाङ्मय, 'सुदाम्याचे पोहे' ते मोठ्या चवीने सेवन करीत. कोल्हटकराचे 'वधूपरीक्षा' नाटक पहाण्यासाठी, खाडेकर सांगलीहून मिरजेस पार्यी चालत गेले. मराठीतील इतर ग्रथाचेहि वाचन ते आवडीने करीत होते. नाटक-कादंबऱ्यात तर ते रगून जात.

उच्च शिक्षणाला पायबंद

मॅट्रीक झाल्यावर खाडेकर पुण्यास आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजात दाखल झाले. त्याना एक शिष्यवृत्ति मिळाली होती. पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याचा खर्च कसा भागणार? दोन शिकवण्या त्यानी धरल्या तरी पैशाची ओढाताण चालूच होती. दत्तक-विधानानंतर ती थाबेल अशी खाडेकराना आशा होती. सरस्वतीप्रमाणे लक्ष्मीचाहि वरदहस्त आपल्या मस्तकावरून फिरू लागेल असे मनोराज्य ते करीत होते. पण ते धुळीस मिळाले. दत्तक घराण्यातून त्याच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत तर काही मिळाली नाहीच, पण उलट त्याचे मानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावले गेले. दत्तक वडिलाचा स्वभाव खाडेकराच्यापेक्षा अगदीच निराळा होता. त्यामुळे त्या दोघात खटके उडू लागले. सावतवाडीला दोनतीन वर्षे खाडेकराना काढावी लागली.

आधिभौतिक ताप

हा काळ केवळ काळजी करण्यात गेला. तेथे त्याच्या पाठीस मलेरिया लागला. गरिबी पाचवीला पूजलेलीच होती. त्यात भर दत्तक घराण्याच्या कटकटीची, आणि आता तिला साथ मिळाली रोगाची! शरिराच्या

त्वचेप्रमाणेच रुग्णावस्था खांडेकराना यापुढे कायमची चिकटली. ताप असणे ही जणु त्याची 'प्रकृती'च ठरली. आपल्या विनोदी स्वभावाने ते म्हणतात, "माझ्या आतापर्यंतच्या तापाच्या अशाची संख्या मोजावयाची झाली, तर ती शेकड्यानी, हजारानी मोजता येणार नाही—लाखानीच मोजावी लागेल." दारिद्र्य व रोग या ऐरण—घणाच्या तावडीत सापडलेल्या त्याच्या बुद्धीतून कल्पनेच्या ठिणग्या मात्र सतत उडत असतात. जणु तापाने त्याची प्रतिभा तापतच जाते. गरिबीची छळणूक किंवा रोगाची गाजणूक याची काळी छाया त्याच्या लेखनावर कोटेच पडलेली आढळत नाहीं हे विशेष. उलट त्याची बुद्धि फुलपाखराप्रमाणे स्वच्छदाने उड्या मारीत आहे, झऱ्याप्रमाणे बागडत आहे व नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे. त्याची सारी वाङ्मय—सृष्टी हसतमुख आहे.

जीवनासाठी कला

खांडेकराचे वाङ्मय म्हणजे एक द्रुमदार अष्टकोनी बंगलाच होय. लघुकथा, रूपक—कथा, कविता, टीका, लघु—निबन्ध, कादंबरी, नाटक व पटकथा हे आठ पैलू त्याच्या साहित्याला पडलेले आहेत. सुमारे पचवीस वर्षांत या आठी क्षेत्रात त्यानीं विपुल लेखन केले आणि कमीअधिक प्रमाणात पण चांगले यश कमावले. त्यामुळे त्याच्याविषयी नुसते प्रेमच नव्हे तर आदरहि महाराष्ट्रीय वाचकाना वाटतो. त्याचे कोणतेहि लिखाण सदाभिरुचीला दुखविणारे नाहीं किंवा नीतीची लक्ष्मण—रेषा ओलाडणारे नाहीं. उलट त्यागाचे, समाजसेवेचे, देशभक्तीचे उदात्त विचारच त्याच्या मधुर रसवर्तीतून वहात असतात, किंवाहुना असेहि म्हणता येईल की, कला व जीवन याचा सुंदर मेळ खांडेकरानीं घातला आहे. काही ललितलेखकांमध्यें कलेला उधाण भरती आलेली दिसते, पण बोधाच्या नावाने रखरखीत बाळवंट!—त्यावर नीति व सदाभिरुचि मासोळ्याप्रमाणें तडफडत असावयाच्या. उलट ललित वाङ्मयातून प्रचाराचेच नगारे बडविणारे काहीं लेखक आहेत, पण त्यांच्यापार्शी कला इतकी थोडी असते की, त्यामुळे त्याच्या लेखनाला 'ललित' हे विशेषण लावणे कठीण जाते. खांडेकराच्या

लेखनात नीतियुक्त व हेतुमूलक कलेचा रम्य विलास पाहावयास सापडतो.

इतका प्रतिभासपन्न प्रचारक मराठीमध्ये हरिभाऊ आपट्यानंतर दुसरा कोणी झालेला दिसत नाही. त्यानी आतापर्यंत सुमारे २० लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु-निबंध लिहिले, १५ कादंबऱ्या रचल्या, ६ नाटके रंगविली, ५० रूपक-कथा चितारल्या आणि टीकालेख तर २००-३०० लिहिले. आणि हे सारे निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यानी निर्माण केले, ते मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य बिलकूल नसताना. उलट गरिबीशी, रोगाशी, प्रतिवादीशी झगडत असतानाच त्यानी ही साहित्याची सुरगी व सुगंधी बाग फुलविली.

शाळेतील कार्य

चरितार्थ चालविण्यासाठी खाडेकरानी शिक्षकाचा पेशा पत्करला. १९२० साली कोकणातील शिरोडे येथील इंग्रजी शाळा त्यानी चालवावयास घेतली. शाळेत विद्यार्थी किती होते ? तर ५०-६०, आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खाडेकराना पगार किती ? तर २० रुपये. 'उल्का' कादंबरीत भाऊसाहेबांच्या थोर मनाचे जे चित्र खाडेकरानी रेखाटले आहे, ते बऱ्याच ठिकाणी खुद्द त्याचेच आहे असे वाटते. काहीं गावकऱ्यांचाहि त्रास शाळेला सोसावा लागला. तथापि खाडेकरानी आपल्या चिकाटीने त्या शाळेचा विकास केला. घरात भाड्याच्याऐवजी गाडगी व कदिलाच्या ऐवजी दौत वापरून दारिद्र्याचे विष खाडेकर पचवीत होते, पण शाळेत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत देत होते. पुढे त्या शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या दोनशेवर गेली.

लेखनाचे अंकुर

खाडेकराच्या लेखनाचा प्रारंभ वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाला. १९१४ साली 'रमणी-रत्न' नावाचे नाटक लिहून त्यानी ते वासुदेवशास्त्री खरे यांना दाखविले. १९१९ साली त्याचा पहिला टीकालेख 'नवयुग' मासिकात प्रसिद्ध झाला. तो कवि केशवमुतासंबधी होता. १९२३ साली

‘ घर कोणाचे ? ’ ही त्याची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. १९२४ सालीं सावतवाडी येथे ‘ वैनतेय ’ नावाचे साप्ताहिक निघाले. त्याच्या वाङ्मय-विभागाचे संपादक खांडेकर होते. त्या निमित्ताने विनोदी व टीकापर लेख त्यानी बरेच लिहिले. १९२५ सालापासून लघुकथा लिहिण्यास त्यानी नियमितपणे सुरवात केली. ‘ रत्नाकर ’ मासिकात त्याच्या कथा प्रसिद्ध होऊन रसिक विद्वानांच्या प्रशंसेस पात्र झाल्या. ‘ कोल्हटकराची नाटके ’ हा त्याचा विस्तृत टीका-लेख ‘ मनोरजन ’ मासिकाच्या पाच अकात प्रसिद्ध झाला सौभाग्य-लक्ष्मी, त्रिदल, इत्यादि पुस्तकाच्या सडेतोड परीक्षणामुळे त्याची कीर्ति ‘ निर्भीड टीकाकार ’ म्हणून झाली. १९२८ साली त्यानी ‘ रंकाचे राज्य ’ नावाचे नाटक चार दिवसात लिहून काढले. याशिवाय आणखी पाच नाटकेहि त्यानी लिहिली. कविताहि बऱ्याच रचल्या.

चौफेर आपत्ति

‘ हृदयाची हाक ’ या नावाची त्याची पहिली कादंबरी १९३० साली प्रसिद्ध झाली. आणि पहिली पटकथा १९३६ साली त्यानी लिहिली. ‘ छाया ’ या बोलपटाची ती कथा वक्षिसाला पात्र ठरली. गडकरी व आगरकर याचे चरित्र-ग्रंथहि त्यानी लिहिले. लेखनाच्या या चौफेर उत्कर्षाचे वेळीच त्याच्या आपत्तीत आणखी भर पडली. १९२८ सालीं सागली येथे कृष्णा नदीच्या काठी त्याना सर्पदश झाला. १९३३ साली तर त्याना कोकणातील फुरसेच चावले. या दशातून ते वाचले, पण नळराजाप्रमाणे, त्याच्या शरीरावर विकृति पसरली. रोग, गरिबी, खटले व दश या चोहोबाजूनी पेटलेल्या सकटाच्या वणव्यातहि खांडेकराच्या कल्पनेची फुले उमलत होती—त्याच्या रमणीय वाडमयाची मोहिनी महाराष्ट्रावर पडत होती.

अध्यक्षपदांच्या माळा

खांडेकराच्या या सपन्न साहित्यसेवेचे चीज महाराष्ट्र कौतुकाने करीत होता. १९३४ सालीं बडोदा येथे भरलेल्या साहित्य-समेलनाच्या कथा—

विभागाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. पुढील वर्षी पुणे येथे भरलेल्या ' शारदोपासक समेलनाचे ' अध्यक्षस्थानहि त्यांना अर्पण करण्यात आले. मडगाव व मुंबई येथील प्रातिक समेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० साली जमखिडी येथे भरलेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे ' अध्यक्षत्व त्यांना बहाल करण्यात आले आणि मराठी साहित्यातील मोठा मान त्यांना त्यांच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ साली सोलापूर येथे भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य समेलनाच्या ' सिंहासनावर त्यांना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला. आदल्या वर्षीचे समेलनाव्यक्ष प्रा. फडके यांनी त्याची त्या वेळी मुक्तकठाने स्तुति केली.

पहिली कादंबरी

खाडेकराची पहिली कादंबरी १९३० च्या मार्चमध्ये प्रसिद्ध झाली. तिचे नाव ' हृदयाची हाक. ' माणसाला आयुष्यात पैशाची, सत्तेची, ज्ञानाची —अशा निरनिराळ्या हाका ऐकू येतात. पण आपले आयुष्य मुखाचे करावयाचे असेल, तर मनुष्याने हृदयाच्या हाकेकडेच—म्हणजेच प्रेम-भावनेकडे—लक्ष दिले पाहिजे असा संदेश या कादंबरीने दिला. दोन हृदये प्रेमाच्या भावनेने जोडली गेली तरच त्याचे जीवन सुखमय होते—त्याचे भोवती गरिबी किंवा अज्ञान कितीहि पसरलेले असे ना का ? शोपाळ्यातील अडाणी खेडुताच्या ससारातहि जो आनंद खेळत असतो, तो कैक राजवाड्यात नादणाच्या विद्वानाचे कुटुंबात सापडत नाही, त्याचे कारण हेच. हे तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी खाडेकरानी तीन तरुण जोडपी निवडलेली आहेत. त्यांच्या जीवनाचे धागेदोरे गुफण्यासाठी खून, अपघात, विषप्रयोग इत्यादि रोमांचकारक प्रसंगाच्या गाठीहि दिलेल्या आहेत. पण साऱ्या पात्राच्या मुखातून एकटे एक खाडेकराचे बोलत आहेत असे वाटावे, अशी एकसुरी व कृत्रिम भाषाशैली या कादंबरीची आहे. त्यातच व्याख्यानवाजीच्या वावटळी उठलेल्या आहेत. त्यामुळे या कादंबरीला पहिलेपणाशिवाय दुसरे फारसे महत्त्व नाही.

आत्मचरित्राचा अंश

यानंतर चार महिन्यांनी ' काचनमृग ' ही खांडेकराची दुसरी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. आपल्या काव्यमय कल्पनानी ही कादंबरी नटविण्याचा प्रयत्न खांडेकरानी केला आहे. तिच्यात जिव्हाळाहि भरपूर आहे. किंबहुना खांडेकराच्या आत्मचरित्राचा हा एक खडच आहे म्हटले तरी चालेल. एम. ए. झालेला सुधाकर प्रोफेसरी झिडकारून खेड्यात शाळा काढतो व राष्ट्रसेवेचा प्रारंभ करतो, हे मुख्य सूत्र या कादंबरीचे आहे. खुद्द खांडेकरानी शिरोड्यास शाळा चालवावयास घेतली आणि त्या कार्यातले काटेकुटे व खाचखळगे याचा अनुभव घेतला. त्या सर्वांचे प्रतिबिंब या कादंबरीत स्वच्छ उमटलेले दिसते. गावगुडीचा इतका कटु अनुभव सुधाकराला येतो की, त्याला काही काळ चोहोकडे निराशा वाटू लागते. पण 'खरा शिक्षक म्हणजे उत्कृष्ट मूर्तिकार, दगडातून देव निर्माण करण्याचे कौशल्य साध्य करण्याकडे त्याचे सारे लक्ष असले पाहिजे. ' हा विचारच सुधाकराच्या मनात स्थिरावतो.

सामाजिक सुधारणा

या ग्रामसेवेबरोबरच विधवांच्या उद्धाराचा विषयहि खांडेकरानी या कादंबरीत ठळकपणे रंगविला आहे. ' पण लक्षात कोण घेतो 'प्रमाणेच तरुण-विधवेचे केशवपन हा याहि कादंबरीचा उत्कर्ष—बिंदु आहे. केशवपनाची सुधेवर सक्ती होणार त्या क्षणापासूनच कथानकात क्रांति होते आणि सुधेचा सुधाकराशी पुनर्विवाह होतो, असे दाखविले आहे. सुधेचा सासरा सदानंद सन्यासी होऊन मधून मधून प्रगट होतो, आणि सत्पक्षाला साहाय्य करतो, या कथानकाचे कलम मुख्य कथानकावर करून खांडेकरानी अद्भुत रसहि खेळविला आहे.

स्वकीय संस्कृतीचे वातावरण

हरिभाऊप्रमाणेच नव्यानव्या म्हणीहि या कादंबरीत खांडेकरानी पुष्कळच पेरलेल्या आहेत. ' बायकाची हाव म्हणजे कागदाची नाव,' ' जिथे पैका तेथे धोका,' ' राबणाराना घत्तुरा, इतराना मानाचा तुरा,' ' लोंढरीत

घातला रूपाया कीं, मनात घाली बगल्याचा पाया,' अशा म्हणी विखुरलेल्या आहेत. त्यांनीं कोकणचे प्रादेशिक वातावरण बऱ्याच ठिकाणीं निर्मिलेले आहे. स्वकीय संस्कृतीचे स्मरण करून देणारे पौराणिक दाखलेहि पुष्कळ ठिकाणीं दिलेले आहेत. त्यामुळे वाचकाला आपलेपणा वाटतो. मूळ कादंबरीचे नावच पौराणिक कथातून निघालेले आहे. त्याचा आशय व्यक्त करताना खाडेकर म्हणतात, “ रावणाने सीतेचं हरण करण्याकरता मारीच राक्षसाला काचनमृगाच रूप देऊन पाठविल. त्या काचनमृगाला सीता भुलली, आणि रामाला मुकली. आपणा सर्वांच्या आयुष्यात अशीच फसगत होत असते. लहानपणीं आळस भुलवितो, तारुण्यात रूप आणि पैसा याची भूल पडते, म्हातारपणीं दगडाच्या देवाना सतुष्ट केल की, सर्व पापं धुऊन निघाली अस मनुष्याला वाटू लागत. पण खर मुख आळसात नसून उद्योगान संपादन केलेल्या विद्येत आहे, नवरात्रायाकोच्या रूपात नसून त्याच्या एकमेकासाठी तळमळणाऱ्या हृदयात आहे, पैशात नमून परोपकारात आहे, दगडी देवाच्या पूजेत नसून देवमाणसाना त्याच्या कार्यात साहाय्य करण्यात आहे. ”

रमणीय सुभाषितें

उपमा व सुभाषिते हे तर खाडेकराच्या लेखणीचे श्वासोच्छवासच होत. ‘ राताधळ्याला जसे उजाडल्यावाचून दिसत नाही, त्याप्रमाणे रागाने आधळ्या झालेल्या माणसाचा राग ओसरल्यावरच त्याच्याशी युक्तिवाद करता येतो, ’ किंवा ‘ ऊन पाणी थोडेसे निवल्यावरच पिता येते, हे ओळखून त्यांनीं मुलाला कोणतेहि प्रश्न विचारले नाहीत. ’ अथवा ‘कळीतला सुगंध वायु घेऊन जातो, पण तिचा भार वेलीला सोसावा लागतो. परके लोक आणि आतेष्ट यांच्यातहि हाच फरक आहे. ’ अगर ‘पाखराला पखाचा आणि नवऱ्याला बांयकोचा भार होत नाही. ’ तसेच ‘ पाखराची चपलता, प्रातःकालाची सौम्य उज्ज्वलता, निझराचा खळखळाट, याचा त्रिवेणी सगम मुलामध्ये दिसतो. ’ अशी वाऱ्यामागून वाक्ये पानापानावर आढळतात. ती सुभाषिताप्रमाणे सुंदर व अर्थपूर्ण असतात. अशाच

धाग्यादोन्यानी कादवरीचा सारा पट विणलेला आहे मात्र त्यामुळे काहीं वेळा वाचकाचे लक्ष अर्थापेक्षा किंवा भावनेपेक्षा या वरपागी शब्दलीले-वरच खिळून रहाते. 'दीर व कीर' अशा क्लिष्ट कोट्याहि क्वचित आढळतात. 'वातान तर तुझे पाय धरलेच आहेत, आता दररोज एक-एक मुलीचा वाप येऊन ते धरणार.' अशी 'पाय धरणे' या शब्दावर कोटी सुधाकर करतो. अशी काहीं ना काही शाब्दिक चमत्कृति नसलेली वाक्ये विरळाच. एखाद्या जवाहऱ्याच्या दुकानात गेल्यावर हिरे, मोती, पाचू, माणिक, नीळ वगैरे विविध रत्ने दृष्टीस पडावीत, त्याप्रमाणे खाडेकराच्या लेखनात नानाविध शब्दालंकाराचे व अर्थालंकाराचे तेज सतत डोळे दिपवीत असते. पण 'सप्तर्षींचे पुज कानात घालून केसात गुरुगुरु खोवणाऱ्या आणि चादण्याचे शुभ्र पातळ परिधान करणाऱ्या रजनीदेवी-प्रमाणे सुधा त्याना भासली' या वर्णनावरून सामान्य वाचकाना काय बोध होणार ?

वाद-सभेचे स्वरूप

व्यक्तीचा स्वभाव-विकास, किंवा रसाचा परिपोष आणि एकंदर स्वाभाविकता याचे प्रमाण खाडेकराच्या कादवऱ्यात कमी असते. एक उदाहरणच द्यावयाचे तर 'कर्मयोग' या कादवरीत हरिभाऊ आपटे यांनी कॉलेजचा अभ्यास पुरा करून घरी जाणाऱ्या नायकाचे शब्दचित्र कसे सरस रंगविले आहे ते पहावे, आणि 'काचनमृगात' खाडेकरानी तोच प्रसंग कसा रेखाटला आहे ते पहावे. सागलीच्या गणपतीघाटावर कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचे जे सभाषण चालते, ते एखाद्या वादविवाद सभेप्रमाणे वाटते-प्रेमळ मित्राचा रसपूर्ण सवाद काही तो नव्हे. ग्रामसेवा हीच राष्ट्रसेवा हा मंत्र ठसविण्यासाठी सुधाकर सागतो,

“शहराची सुधारणा करून देशाची उन्नति करणे हा काचनमृग आहे. खेडी सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल. शहरे ही हिंदमातेची वस्त्रे मानली तर खेडी ही तिची हाडे आहेत. ही हाडे एकसारखी झिजत असताना नुसतीं सुंदर वस्त्रे परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाही.”

विधवेची दुर्दशा वर्णन करताना खाडेकर लिहितात,

“ कृपणाने पुरून ठेवलेल्या हड्यातील लक्ष्मीप्रमाणे तिची बुद्धि फुकट जाणार, वाळवने खाऊन टाकलेल्या उत्कृष्ट हस्तलिखित ग्रंथाप्रमाणे हिचे प्रेमळ हृदय जगाच्या दृष्टीने असून नसल्यासारखेच होणार. ”

संस्कृतात बाण आपल्या ‘ कादंबरीत ’ रम्य कल्पनाची सहस्रधाराची कार्जो उडवितो, तो मान मराठीत खाडेकराकडे सहजच जातो. अचपळ कल्पनेच्या मागे त्याची लेखणी धावत सुटते.

बालकाचें वर्णन

लहान बालक म्हणजे आनदाचे स्थान. त्याचे वर्णन खाडेकरानी पुढील कल्पनारम्य भाषेने केले आहे. “ लहानशा मूर्तीत आपले त्रिभुवन साठले आहे. सुधाचे दोन डोळे हेच आपले चंद्रसूर्य, सुधाचे हसणे हेच आपले गगास्नान, सुधाने माडीवर येऊन डोके टेकणे हेच आपले ऐश्वर्य, घरून जाताना अगर घरी आल्याबरोबर ती जो नमस्कार करते तेच आपले साम्राज्य. प्राणावाचून कुडीला जशी किंमत नाही त्याप्रमाणे सुधावाचून आपल्याला हे जग म्हणजे नुसते स्मशान होईल. ”

बाल-लीलाचा आनंद सुधा आपल्या कल्पना-सृष्टीत कसा घेत आहे, हे सांगताना खाडेकर म्हणतात, “ त्रिभुवनातील साधूचा ब्रह्मानंद बालकाचे रूप धारण करून आपल्या पोटाशी विलगला आहे, नदनवनातील सर्व पुष्पाची कांति त्या बालदेहावर विलसत आहे. देवदानवानी समुद्रमंथन करून काढलेले अमृत त्या चिमण्या डोळ्यात तुडवू भरून वाहत आहे, गंधर्वांच्या गाण्याना ताल धरण्याकरता बाळ आपल्या पायातील बाळा वाजवीत आहे, त्याच्या एका गालावर उषा व दुसऱ्या गालावर सव्या त्याचे मुके घेत बसल्यामुळे अस्फुट ओष्टातून सूर्याची प्रभा फाकलेली दिसत आहे, ‘ अगवाई, बाळ प्यायला लागले. लवाडा, कुणी रे तुला शिकविल हे सार ? थांब गुलामा, तिकडच सांगते आता ह ’ असे आपण म्हणत आहो, असे सुधेला वाटले. ”

आईची थोरवी

आईला जसे हे बालकाचे प्रेम, तसेच बालकालाहि आईचे ! आई हेच

त्याचे त्रिभुवन, आई हेच त्याचे परब्रह्म, आई हेच त्याचे सर्वस्व त्या आईचे स्तोत्र खांडेकर पुढील शब्दांनी गातात. “ समुद्रात अनंत रत्ने असली तरी मोत्यांचे रक्षण त्याच्या शिपल्यामुळेच होत असते. त्याप्रमाणे या जगात कोट्यवधि बुद्धिमान माणसे असली तरी आपल्या फारशा न शिकलेल्या व साध्या-भोळ्या आईची सर दुसऱ्या कोणालाहि येणार नाही. तिचा वरदहस्त हेच आपले आकाश, तिची माडी हीच आपली पृथ्वी, तिने अगावरून हात फिरविला की, अमृताने स्नान करून आलेल्या वायूची आपल्याला आठवण होते, आपल्या डोऱ्यात आगीचे डोब उसळले असले तरी तिच्या अश्रूच्या चार थेंबानी ते विझून जातात. आईच्या प्रेमापुढे त्रिभुवनातील संपत्ति कवडीमोलाची आहे, तिच्या हास्यात जगातील सारी बत्सलता साठलेली असते. आईचे प्रेम नास्तिकालादेखील आस्तिक करील. ”

निसर्गाची शब्दचित्रे

कथानकाच्या चौकटीतहि खांडेकर अशा अलंकाराची इतकी उधळपट्टी करतात, मग जेथे निसर्गाचे वर्णन करावयाचे आहे तेथे त्याच्या लेखणीला किती मोकळे रान सापडत असेल ! रानाचे वर्णन करताना ते म्हणतात, “ रानात जिकडे पाहावे तिकडे झाडेझुडपे होती गाण्याची तान ऐकताच डुलणाऱ्या रसिकाप्रमाणे वाऱ्याची झुलुक येताच या झाडाची पाने हलत. जणु काय रसिक वृक्ष टाळ्या वाजवून वायूच्या गायनाचे अभिनदन करीत होते. एका देशाच्या निशाणाखाली गोळा झालेल्या अठरापगड जातीप्रमाणे निरनिराळी झाडे त्या वनभागात खाद्याला खादा लावून उभी होती. मधूनच दिसणाऱ्या एखाद्या आब्यावर हिरवे घोंस लटकलेले पाहून एकत्र खेळणाऱ्या बालकाच्या जमावाची कुणालाहि आठवण झाली असती. ”

समुद्र हा तर कवीचा लाडका विषय. त्याच्या लाटाची अखंड कीडा वर्णन करताना कोणा कवीला शीण वाटेल ? खांडेकर लिहितात, “ सध्या-समुद्रातील विविध लहरींचे नर्तन पहावे की, खोल तळ्याप्रमाणे खाली पसरलेल्या अफाट दरीत तरंगाप्रमाणे हालणाऱ्या झाडाझुडपाच्या शेडयाकडे

पहावे ? डावीकडे किल्ल्याच्या भव्य तटाप्रमाणे पसरलेला डोंगर सुदूर कीं उजवीकडे समुद्राच्या भव्य लाटाप्रमाणे दिसणाऱ्या सह्याद्रीच्या निळसर रागा अधिक सुदूर ? साऱ्या विश्वातील वनस्पतींचे हें समेलन पाहिल्यावर जगात मरुभूमि आहे याच्यावर कुणाचा तरी विश्वास बसेल का ? जिकडे पहावे तिकडे हिरवेगार. बालकाचे हास्य, पत्नीचा शृंगार आणि मातेचे वात्सल्य याचा त्रिवेणीमगम त्या सृष्टिसौंदर्यात प्रतिबिंबित झाला होता. आधीव्याधींचे माहेरघर असणारा मनुष्यदेह टाकून नवपल्लव होऊन वृक्षा-वर झोके घ्यावेत, वायुलहरी होऊन या सौंदर्यसागरात पोहत रहावे, एखादे पाखरू होऊन पानाच्या तालावर गाण्याला सुरवात करावी, किंबहुना देहाची एवढीदेखील उपाधी न बाळगता पश्चिमेकडल्या तेजो-रसात विलीन व्हावे अशी इच्छा यावेळी सुधाकराच्या मनात उत्पन्न झाली.”

सौंदर्य-सागरांच्या सीमेवर

नुसता समुद्र झाला. पण एकीकडे शेतातील पिकाचा सागर, तर दुसरीकडे समुद्रात पाण्याचे पीक—अशा दोन सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर उभे राहून खाडेकर लिहितात, “ उजव्या बाजूला हिरव्यागार भातशेतीने भरलेला मळा डुलत होता, डाव्या बाजूला तेजस्वी सूर्यकिरणानीं नटलेला समुद्र झुलत होता. वाऱ्याच्या झुळकेसरशी एकीकडे भाताचीं रोपे झुळझुळत, तर दुसरीकडे जललहरी सळसळत. भाताना फुटू लागलेल्या लोबराप्रमाणे लाटावरला फेस सूक्ष्म दृष्टीने पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला रमवू शकला असता. आळीपाळीने या दोन सागराकडे थोडा वेळ पाहून त्या दोघी पुढे चालू लागल्या. समुद्राच्या सहवासाने वाळवटही नाचरे झाले होते, म्हणूनच कीं काय वाळूचे बारीक कण एकमेकाचा पाठलाग करीत हवेंत धावत होते. लाटाची क्रीडा पाहण्याचा मोह वारुणीला अनावर झाला आणि शिवमदिराकडे न, वळता त्या दोघीही पाण्यात जाऊन उभ्या राहिल्या. पाण्याखालून झरझर नाहीशी होणारी वाळू, कड्यावरून उड्या टाकणाऱ्या लहान धबधब्याप्रमाणे दिसणाऱ्या लाटाच्या रागा, लाटा किनाऱ्याकडे आल्या म्हणजे कुरळ्या केसाप्रमाणे चालणारी त्याची क्रीडा,

पोलक्याच्या झालरीप्रमाणे वाटणारा त्या लाटावरील फेस, या सान्या गोष्टी किती वेळ पाहिल्या तरी नुकत्याच आपण पाहू लागलो आहो असे वारुणीला वाटले. ”

साधा पाऊस ! पण त्यावर लढाईचे रूपक खांडेकर कसे सागोपाग चढवितात. पहा:—“ आकाशात युद्धाचा नगारा वाजला. लगेच काळी चिलखते घातलेले मेघसैनिक इकडे तिकडे फिरू लागले. त्यानी रणतुडुभि वाजवून निशाण मधूनच फडकावण्याला सुरवात केली. त्या मेघाना भिऊनच की काय वारा पृथ्वीवर पळत आला. प्रीतीप्रमाणे भीतीही सासर्गिक असल्यामुळे भयभीत वायूचा स्पर्श होताच झाडेही थरथर कापू लागली. आकाशाच्या बागेत फुललेल्या तारकापुष्पाचा मेघानी केव्हाच चेदामेदा केला होता थोड्याच वेळात त्यानी शरवृष्टि आरंभिली आणि पावसाच्या सरीवर सरी कोसळू लागल्या. ”

अशीच अलंकारिक भाषा नायक-नायिकापासून मोटार-ड्रायव्हर व कारखान्यातील कामकरिणी येथपर्यंत सर्वांच्या तोडी आहे. त्यामुळे पात्रा-तील स्वाभाविकता उणावली आहे. पण समाजाविषयी व्यापक दृष्टीने विचार करण्याची शिकवण ही कादंबरी वाचकाला देते आणि तीहि काव्य-पूर्ण कल्पनेच्या व रसपूर्ण भावनेच्या द्वारे.

‘उल्के’तील स्वभाव-लेखन

या गुणाचा विकास ‘उल्का’ या कादंबरीत पहावयास सापडतो. ‘ध्रुवा’-नंतर थोड्याच दिवसांनी ही कादंबरी महाराष्ट्र रसिकांच्या हाती पडली आणि त्यानी तिचे मोठे कोडकौतुकहि केले. ‘उल्का’ ही एका खेड्यातील शाळामास्तराची मुलगी. राष्ट्रसेवा करणाऱ्या बुद्धीने खेड्यात वीस रुपया-वर शिक्षकी करणारे ध्येयवादी भाऊ, हे भाऊसाहेब खांडेकराचेच प्रतिबिंब आहे असे बऱ्याच ठिकाणी वाटते. सरस्वतीची सेवा करण्यासाठी लक्ष्मी-कडे पाठ फिरविल्यामुळे भाऊंना अनेक सकंटे सोसावी लागतात. त्यामुळे क्वचित् निराशेचे, पश्चात्तापाचे झटके त्यांना येतात. पण त्याचा स्वभाव धीरोदात्त आहे. आत्म्याचे लग्न जनसेवेशी लावण्याची ओढ त्यांना आहे.

ते गडकऱ्याचे मित्र आहेत. त्याच्या कविताहि कादंबरीत मधूनमधून दिलेल्या आहेत. काहीं रूपक-कथाहि कथासूत्रात गोवलेल्या आहेत. दोन-दोन, तीन-तीन पानाची पत्रेहि बरीच आहेत. ही कादंबरी म्हणजे उल्केचे आत्मचरित्र आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' मध्ये यमुना आपली कहाणी सांगते, तशी उल्का या कादंबरीत आत्मवृत्त निवेदन करते, पण दोहोत तफावत किती ! यमुनेची भाषा अगदी घरगुती आणि प्रसंग अत्यंत जिऱ्हाळ्याचे, तर उल्केची भाषा कोटीवाज व अलंकारयुक्त आणि प्रसंग प्रेमाच्या ठरीव ठशाचे. तथापि खाडेकराच्या इतर कोणत्याहि कादंबरीपेक्षा उल्केतील पात्राचे स्वभावलेखन अधिक ठसठशीत आहे. त्यामुळे ती ती पात्रे जिवंत वाटू लागतात आणि त्याच्या सुखदुःखाशी वाचक समरस होऊं लागतो.

ध्येयवादी नायिका

उल्केचे कथानक एवढेच की, तिच्यावर वसंतराव व माणिकराव हे दोघे तरुण प्रेम करतात. पण ते दोघेहि लग्न करतात दुसऱ्या मुलीशीच. प्रणय-भगाने होरपळलेली उल्का, अखेर एका श्रीमंत त्रिजवराच्या गळ्यात माळ घालते. पुढे ती गरोदर असतानाहि 'नववेशाही व नोकरशाही' या दोघाचाहि कायदेभग करून सहा महिने तुरुंगात जाते. या मुख्य कथानकाच्या आजूबाजूला दुय्यम पात्राचे काहीं गौण प्रसंग रेखाटले आहेत.

जगात दारिद्र्याचा समुद्र पसरला आहे याची जाणीव उल्केला हळुहळु होऊ लागली. ती चंद्रकाताने स्पष्ट करून दिली. सगुण नावाच्या मजुरा-वरून गोष्टी निघाल्या असता "चंद्रकाताने त्याची सर्व हकीगत सांगितली, सगुण अलीकडे आजारीच होता. घरी पाटवायला त्याला पैसे कुठून मिळणार ? भावाचे पत्र आले, "पैसे पाठीव, नाहीतर जप्तीत घर जाणार." तेच भ्रमात त्याच्या डोक्यात घोळत होते.

मला वार्डट वाटलेले पाहताच चंद्रकात म्हणाला, 'उल्का, एक सगुण पाहून रडतेस तू. पण सार परळ-परळच कशाला ? सुबई, हिंदुस्थान-असल्या सगुणानीच भरून गेले आहे. डोळ्यात समुद्र असला तरी आटून जाईल तो रडून रडून !'

‘ आणि तो आटून गेला म्हणजे वडवानल बाहेर पडेल त्यातून ! ’

प्रवास-वर्णनाचें चित्र

सावंतवाडीहून वेळगावला सारवट—गाडीतून जाण्याचा योग उल्लेख आला. त्यावेळी ती दहा वर्षांची होती. घाटातून रात्रीचा तो प्रवास तिला फार आनंददायक वाटला. त्या प्रवासाचे वर्णन ती पुढील आल्हादक शब्दांनी करते. ‘ बैलाच्या गळ्यातील घुगुराचा मज्जुळ आवाज ऐकून कुणी तरी घंटा वाजवून देवाची पूजा करीत आहे असा भास होत होता. उजवीकडे डोंगरावर पडलेले चादणे पाहून तर शकराच्या पिडीवर दुधाचा अभिषेक होत आहे असेच एखाद्या भाविक कवीने म्हटले असते. एका बाजूला दरी धुम्याची चादर पाघरून निजली होती. मधूनच खडकातून वाहणारे पाण्याचे ओघळ चादण्यात हिऱ्यासारखे चमकत असत. फुले आणि पाने याचा मद अस्फुट सुगंध वाऱ्याच्या झुळकेवरोबर येऊन जाई. जिवलग मित्राने जाता जाता हळूच कानात आनंदाची गोष्ट सागावी तसा तो सुवास वाटे. ’

समुद्राचीं नाना रूपें

सूर्यास्त आणि तोहि समुद्रावरचा—किती रम्य प्रसंग ! कैक कादंबरी-काऱ्याच्या कुचल्याने रगविलेला. खांडेकराची उल्का म्हणते, “ सूर्य समुद्रात बुडायला लागला त्यावेळीं केवढी गमत दिसली. जणु काहीं समुद्राच्या पाण्यात कुणी तरी सोन्याची घागर बुडवीत आहे. थोडा वेळ मी समुद्राच्या पाण्याशीं खेळले मोठ्या मोठ्या दिसणाऱ्या लाटा हसत-खिदळत किनाऱ्याकडे येत. पहिल्यादा त्याची भीति वाटे. पण चंद्रज्योत पेटली की तिच्यातून फुले गळावीत त्याप्रमाणे लाट चटकन फुटे आणि जिकडे तिकडे फेसच फेस होई जर लावलेल्या अस्मानी साडीसारख्या दिसणाऱ्या या समुद्राकडे किती वेळ पाहिलें तरी मला पुरे होईना. ”

आणि समुद्रावरील सूर्योदय ! तो तरी कमी रम्य असतो काय ? आनंदात बुडालेल्या उल्लेख तर वाटलें, “ बोट धकत्याकडे जाण्याकरिता वळली. समोरच सूर्योदय होत होता. त्याचे ते पिवळसर किरण माझ्या

अगावर पडले. सृष्टिदेवतेची किती सुंदर अष्टपुत्री होती ती ! त्या किरणानीं पाण्यात सोनेरी स्तंभ निर्माण केले. माझ्या धुद मनाला वाटले, मी सोन्याच्या द्वारकेत आहे. माझा श्रीकृष्ण माझ्याजवळच उभा आहे. मी त्याची रुक्मिणी. रुक्मिणीला सत्यभामेसारखी मत्सरी सवत होती याचा विसरच पडला मला. ”

समुद्र व खाडी यांचे मध्य पाहून उल्केला पुरुष व स्त्री यांचे नाते आठवले. ती म्हणते, “ विचारी ग्वाडी समुद्राला मिळते. समुद्र रगात आला की खाडीला भरती येते. तो रागावून दूर गेला की—खाडी म्हणजे वाळवंट होत नुसत ! खाडीचं सार जीवन समुद्रावर अवलंबून ! स्त्रीचेहि असेच नाही का ? ”

समाजवादाची तुतारी

‘ दोन धुव ’ ही कादंबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झाली. ती कमानें तिसरी असली, तरी गुणानें पहिली आहे. कृत्रिम अलंकार व रक्ष व्याख्यानें यांचे ओझे या कादंबरीवर लादलेले नाही. भाषा सहजसुंदर आहे. मधूनमधून सवाद पुष्कळ पेरलेले आहेत. सविधानकाची बाधणीहि कौशल्याने जिज्ञासा-वर्धक अशी केलेली आहे. लेखकाला दीनाविषयी वाटणारी अनुकंपा चित्रित करणारीं स्थळे अनेक आहेत. समाजसत्तावादाचा प्रचार, कलेची मर्यादा सभाळून जितका करता येणे शक्य आहे, तितका हीत केलेला आहे. कादंबरीकाराचा सारा जन्म ज्या कोकणभूमीत गेला, तिच्या पार्श्वभूमीवरच कथानक उभारलेले असल्याने सुंदर निसर्गवर्णने जागोजाग आलेली आहेत.

दोन जगांतील अंतर

समाजातील विषमता हेच त्याच्या दुःखाचे मूळ आहे, श्रीमंत व गरीब हा वर्गभेद नाहीसा झाल्याशिवाय समाजाला सुख, शांति व स्थैर्य लाभणार नाही, असा संदेश लेखकाने कलेच्या तुतारीतून ऐकविला आहे. श्रीमंती व गरिबी, विद्वत्ता व अज्ञान, कलाजीवी व श्रमजीवी यांचीं दोन जगें अगदी भिन्न असतात. त्यांना एकत्र आणण्यासाठी खाडेकरांनीं असें

कथासूत्र निवडले आहे की, वत्सला ही एका ललित-लेखकाची बायको. ती कुरूप असल्यामुळे तिचा त्याग तो लेखक करतो त्यामुळे ती कोकणातील एका काजूच्या कारखान्यात मजुरी करून दिवस कटते. त्याच खेड्यातील एक कामकरीण शहरात जाऊन नटी होते तिच्यावर तो ललित-लेखक प्रेम करतो अशा या दोन मार्गांनी त्या दोन जगाना साधणारा पूल खांडेकरानी निर्माण केला आहे. त्यांनी अमे दाखविले आहे की, “ कला आणि जीवन, पाठरपेशा व कामकरी, भोग आणि त्याग-वत्सलेला जिकडे तिकडे ध्रुवाच्या जोड्या दिसू लागल्या. ध्रुव दोन हेच खरे ! पण त्याच्यातले हे भयकर अंतर ! या अंतरामुळेच जगातली सर्व दुःखे उत्पन्न झाली आहेत ”

जीवनाला पोषक कला

या दोन ध्रुवांतील अंतर जितके कमी होईल, तितके समाजातील दुःखीह सुपुष्टात येईल. जीवन व कला यांचेहि ऐक्य होणे अवश्य आहे हे या कादंबरीतील एक गांधीवादी व्यक्ती अलंकारिक रीतीने सांगते. बाप्पा म्हणतात, ‘ जीवन म्हणजे जमीन ! काळी, उच्च सग्वल, ओत्रडधोत्रड पण तिच्यातूनच पिक निघतात कला ही आकाशासारखी ! आकाशात नक्षत्र चमकली तरी फळ जमिनीवरच पिकतात ! ’

‘ पण ती पिकवत कोण ? आकाशान पाऊसच पाडला नाही तर ? ’ सुलोचनेने विचारले.

‘ आकाशात पाऊस जातो कुठून ? जमिनीवरूनच ना ? ’

गांधीवादी पुढाऱ्यांचे शब्दचित्र

या बाप्पाचे शब्दचित्र खांडेकरानी इतक्या कुशलतेने काढले आहे की, ते वाचून कोणालाहि कोकणातील एका सुप्रसिद्ध गांधीवादी पुढाऱ्याची मूर्ति दिसू लागते. बाप्पा शरिराने कसे होते ? तर “स्वारी इतकी हडकुळी होती की, बोलून सोय नाही प्रसर्गी वदनाला झेडा नसला तरी याच्या डोक्याला तिरगी फडके बाधून झेडावदन केले तरी चालण्याजोगे होते. वर्ण काळसरच. गालाच्या हाडाप्रमाणे, पुढचे दोन दातही वर आलेले.

खादीचा पचा गुड्याच्या खालीं एकदोन अगळे असेलनेसेल. केस डोम्याबरोबर कापलेले. एखाद्या उघड्याबोडस्या डोंगराप्रमाणे टोंके दिसत होते त्यामुळे. अगावरली खादीची चादर मात्र त्यानी खाद्यापाशी दोन्ही हातांनी घट्ट धरली होती. ”

सृष्टि-वर्णनाची बहार

कोकणातील सृष्टिमौदर्याचे वर्णन खाडेकर पुढीलप्रमाणे करतात —
 “ देवळाला वळसा घाटून आल्यावर त्या भव्य सुंदर तळ्याचे दर्शन होताच वत्सलेच्या श्रमाचा परिहार झाला. त्याच्या निळसर पाण्यावर हलुहलु मिट्ट लागलेली कमळे दुरून तारव्याप्रमाणे दिसत होती. मधून-मधून पाण्यावर एखादा लहान तरंग उठे आणि एखाद्या कमळाभावती नाचे. जणु काहीं तो त्या कळीला लाडकेपणाने म्हणत होता, ‘कमळातार्द, काय ग झाल इतक रागवायला ? हा धे माझा पापा ! ’ तळ्याच्या तीन बाजूंना तीन टेकड्या होत्या. त्याच्या मध्यभागी हिरव्या कोदणातल्या निळाच्या स्वच्छाप्रमाणे ते तळे चमकत होते मधूनच वाऱ्याची मद झुलुक काजच्या मोहराचा सुगंध घेऊन येई. त्याचा मंदमधुर वाम वस्म लेला अत्तरापेक्षाहि अधिक आनंददायक वाटला.”

शहरी संध्याकाळचे चित्रण

मुंबई शहरातील संध्याकाळच्या देखाव्याचे वर्णन करताना खाडेकरानी प्रत्येक वाऱ्याच्या गळ्यात एक एक अलंकार घातला आहे ते म्हणतात,
 “ सुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या म्हातारीप्रमाणे संध्याकाळ मुंबईत प्रवेश करित होती. रस्त्यावर उलटमुलट चाललेली अगतिक माणसे ! त्या वृद्धेच्या हृदयातील अनंत आशाच होत्या त्या ! वत्सलेने समोरच्या श्रमार्ताच्या काचेच्या तावदानाकडे पाहता पाहता तिच्या मनात आले-माझ्या आशा आणि हीं काचेची तावदाने सारखीच नाहीत का ? ही तावदाने उद्या पुनः चमकू लागतील, पण माझ्या आशा ? लग्नाच्या वेळीं आपण केवढी मनोराज्ये केली. ‘ मी काहीं कुणाची स्वयंपाकीण होण्याकरिता जन्माला आलेले नाही ’ हे आपल्या गर्विष्ठ मामीला आपण किती तोऱ्यान जाणवले.

पण मनोराज्ये म्हणजे दंवाचे थेव ! दवबिंदूंच्या माळा जगात कुणाला गळ्यात घालायला मिळाल्या आहेत ? ”

कृत्रिमतेचा त्याग

‘ दोन ध्रुव ’ व ‘ उल्का ’ याप्रमाणेच ‘ हिरवा चाफा ’ हीहि खांडेकराची कादंबरी आपल्या विशिष्ट गुणानीं लोकप्रिय झालेली आहे. ‘ ज्योत्स्ना ’ या आपल्या मासिकात ही कादंबरी खांडेकरानी १९३६ च्या ऑगस्ट-पासून सुरू केली. त्यावेळी प्रा. फडके याच्या कादंबऱ्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर उभ्या होत्या. त्या लाटेच्या अग्रावर आपली कादंबरीहि आपण बसवू, अशा ईर्ष्येनेच जणू काही खांडेकरानी ही कादंबरी लिहिलेली दिसते. अलंकाराची कृत्रिमता कमी करून प्रणयाची मादकता या कादंबरीत खांडेकरानी वाढविलेली आहे. हिच्यातील ‘ दोन रहस्ये ’ हे प्रकरण तर फडम्याच्या कोणत्याहि कादंबरीत सहज खपून जावे इतके सहजमुदर व प्रणयरम्य आहे. नायिका मुलभा ही एका श्रीमत वकिलाची मुलगी, डॉक्टर झालेली. ‘ ती हसली ’ ही साधी गोष्ट खांडेकर कलात्मक रीतीने कशी सागतात पहा. “ मुलभेने हसू आवरण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न केला पण जोराने उतू जाऊ लागलेले दूध पाण्याच्या चार येबानी थोडेच खाली बसते ! अवखळ बालकाने आईच्या हाताला झटका देऊन एकदम मऊ वाळूत लोळण घ्यावी, त्याप्रमाणे हे खुदकन बाहेर पडले. ”

कथानकांतील रहस्ये

आपले गुरू श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर याच्यापासून रहस्यमयता हा गुण घेऊन खांडेकरानी ह्या कादंबरीत ओतला आहे. मुलभेचा भाऊ मनोहर यावर खुनाचा आरोप आलेला आहे म्हणून तो फरारी झालेला असतो, असे आरम्भी कळते, मध्यतरी तो अभयमित्र या नावाने लपतछपत येऊन भेटतो आणि शेवटी तो खून त्याने केलेला नसून एका पठाणाने केलेला आहे असे उघडकीस येते. तसेच दुसरे रहस्य त्याच्यावर प्रेम करणारी केशर हिचे. ती एका गिरणीवाल्याची मुलगी. ऐश्वर्यात लोळणारी, गाण्यात निष्णात, पण तिच्या आईला तारुण्यात वार्डट मार्गाला लावलेले असते.

कोणी ? तर सुलभेच्या वकील असलेल्या वडिलानींच. स्वाभाविकतेला धक्का न देता रहस्ये आली तर ती जिज्ञासा वाढवू शकतात. पण तसे येथे फारसे घडत नाही. सुलभेचे प्रेम बसते मुकुदावर. तो कामगाराचा पुढारी असतो. त्याच्या मुखाने समाजसत्तावादाची तत्वे खाडेकराना घोषित करता आली आहेत.

आयुष्याचे तत्त्वज्ञान

आयुष्य ही एक लढाई आहे हा विचार खाडेकरानीं मुकुद व सुलभा यांच्या एका सवादात माडला आहे. तो सवाद असा—

‘आयुष्य ही एक फार विचित्र लढाई आहे. या घनघोर संग्रामात मनुष्याला समाजाशी लढाव लागत, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या नातलग्यांशी लढाव लागत, फार काय स्वतःशीहि लढाव लागत.’

‘स्वतःशी ?’ एकदम चमकून सुलभेने विचारले.

‘हो, शत्रूचा बालेकिल्ला तर तोच आहे.’

‘म्हणजे मनुष्य स्वतःचाच शत्रु असतो ?’

‘नवलस वाटल तुला ? Better is the enemy of Good. प्रत्येक मनुष्यात दोन विरोधी आकाक्षा असतात, त्याला सुखान रहावस वाटत, पण त्याचबरोबर काहीतरी विशेष कराव, जगाच्या उपयोगी पडाव, असा दिव्य भासहि त्याला मधूनमधून होतो. हा भास सत्यसृष्टीत उतरावा म्हणून त्याला स्वतःशीहि लढाव लागत !’

‘आणि या लढाईत जखमा झाल्या तर ?’

‘झाल्या तर का ? होतातच ! ही काही लुटपुटीची लढाई नाही. पण त्या जखमावर छानस औषध आहे एक !’

‘कोणत ?’

‘प्रेम करणार मनुष्य !’

क्रांतीचा नेता कोण ?

‘श्रोमताच्या जवळचा दाम म्हणजे गरिबाचा निढळचा घाम’ हा सिद्धान्त मुकुद सुलभेला पढवितो. आणि पुढे असे सागतो की, “आणखी

कारखाने निघू देत, आणखी माल उत्पन्न होऊ दे, पण तो ज्याच्या श्रमाने निर्माण होतो, त्याचा त्याच्यावर हक्क असू दे. ' असे ' श्रम हेच भाडवल ' हे साम्यवादी तत्त्व तो तिच्या मनावर बिलवतो. त्यामुळे तीहि शेतकऱ्याच्या चळवळीत सामील होते. ही समाजवादी क्रांति घडवून आणण्याची जबाबदारी व शक्ति मध्यमवर्गातच आहे असे तिला वाटते. तिचे मन म्हणते, " आजचे जग गरिबांचे नसेल पण उद्याचे जग त्याचे का होऊ नये ? पण जगात एवढा फरक पडेल का ? या जगात आपोआप काहीच बदलत नाही कुठल्याहि देवाची मूर्ति दगडातून काही प्रगट होत नाही. मूर्तिकाराने ती दगडातून निर्माण केलेली असते मग आता जगाला हे नवे रूप कोण देणार ? गरिबांना शक्ति नाही, श्रीमंताना इच्छा नाही ! या दोन जगांच्या सीमेवर राहणाऱ्या माणसानीच या क्रांतीचा पुढाकार घ्यायला हवा त्याच्या डोळ्यावर श्रीमतीचा धूर नसतो आणि त्याच्या डोळ्यातून गरिबीचे अश्रुहि वहात नसतात त्यामुळे उघड्या डोळ्यांनी सारी वस्तुरिखती त्यांना स्पष्ट पाहता येते. त्याची अत करणे उपासाने मुकलेली नसतात आणि विलासाने कुजलेलीहि नसतात. एकमेकाशी प्रेमाचा काडीमात्रहि सवध न ठेवणाऱ्या या दोन जगात मुकलेपणाने जर कुणी संचार करू शकतील तर ते मध्यमवर्गातील लोकच ! उद्याचे जग गरिबांचे होईल अशी धडपड करणे हे या लोकांचे कर्तव्यच आहे "

ध्येयाची ओढ

हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून येतो आणि ते फूल लपलेले असते झाडावरील पानात. त्याप्रमाणेच प्रेम व व्येय दूर असते, पण हृदयाला ओढ लावीत असते ही कल्पना या कादंबरीत चाफ्याच्या सुगंधाप्रमाणे ओतप्रोत भरून राहिलेली आहे. मुकुदाच्या गरीब बहिणीच्या शुश्रूषेसाठी मुलभा घरी न जाता तिच्याजवळ राहते, तेथून निघताना तिच्या हातावर एक नोट ठेवते आणि शेवटी ' ताई सोडून गेली रे आपल्याला ' ही दुःखद वार्ता जखमी झालेल्या मुकुदाला सांगते, हे तिन्ही प्रसंग करुण रसाने भरलेले आहेत. मुभाषिताची पखरण तर सर्वत्रच आहे. मुकुद

मुलभेला लिहिलेल्या एका पत्रात म्हणतो, “ वर्तमानकाळ हा वाहत्या नदीसारखा असतो. तो भूतकाळाच्या पर्वतातून उगम पावत असला तरी भविष्यकाळाच्या सागराकडेच त्याची धाव असावयाला नको का ? ”

क्रोचवध, पाढरे ढग इत्यादि अलीअलीकडच्या कादंबऱ्यात खाडे-करानी आपल्या भाषेतील कृत्रिमतेला कातरी लावली आहे, पात्रात जिवत-पणा आणला आहे आणि समाजवादाचा प्रचार कलात्मक पद्धतीने केला आहे चित्रपट-सृष्टीत प्रवेश केल्यामुळे त्या सृष्टीतील चमत्कृतीचे पडसाद त्याच्या कथा-सृष्टीत उमटू लागले आहेत.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ‘ खाडेकर हे कथकतेचे कुवेर आहेत तसेच ते आहेत सोपवार्थी ’”
हे विवान उदाहरणे देऊन सिद्ध करा
- (२) ‘ क्लेसाठी कला व जावनागाठी कला ’ या दोन मतांचे पुष्कळीं म्हणून प्रा. फडके आणि खाडेकर प्रसिद्ध आहेत त्याचा ही मते सोपव्यात देऊन तुम्हास व्यावहारिक वाटत ते लिहा
- (३) खाडेकरांनी आपल्या कादंबऱ्यातून सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केल्या आहे का ? उत्तर आशयाने लिहा
- (४) खाडेकरांचा भाषा म्हणजे काय याचे फार असे थापण का म्हणतो ? त्याच्या भाषासंगणातल विशेष काणते ?
- (५) ‘ दोन ध्रुव ’ किंवा ‘ दिग्वाचाका ’ या कादंबरीत तुम्हाला खाडेकरांची कोणती वर्णने आवडली ? ती आपल्या भाषेत लक्षाव्याचा प्रयत्न करा
- (६) गारवाशी आणि गंगाशा जगडत जगडत खाडेकरांनी साह्याची सुरगा व सुरगी वाग फुलविली हे स्पष्ट करण्यासाठी खाडेकरांचे जावन-चरित्र थोडक्यात या

अधिक अभ्यास

उत्का—वि स खाडेकर

खाडेकर, चरित्र व वाङ्मय—मा का देशपांडे

ग. त्र्यं. माडखोलकर : : २

‘राजकीय कादंबरीकार’ हा बहुमान मराठीत मिळविणारे प्रमुख साहित्यिक म्हणजे माडखोलकर. त्याचेपूर्वी कादंबऱ्यामध्ये राजकीय विचार किंवा वातावरण अगदीच येत नसे असे नाही. अर्थात् कादंबरी म्हणजे एक ललित कृति—मानवी भावनाच्या आविष्काराचे एक साधन—ससारातील सुखदुःखाचे चित्रण करणे हे तिचे मुख्य कार्य—त्यामुळे सामाजिक विषयाना सहजच प्राधान्य आलेले. तरुण-तरुणीचा प्रणय, स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, विधवाची दुःस्थिती, इत्यादि हृदयातील भावना हलविणारे विषय कादंबऱ्यामध्ये मुख्यतः रगविलेले असतात. पण ते रगविता रगविता, कुशल कादंबरीकार त्या त्या वेळच्या परिस्थितीचे चित्रहि त्यात उमटवितो.

आणि त्या चित्रणात राजकारण सहजच येते. 'कर्मयोग,' 'आजच' इत्यादि कादंबऱ्या म्हणजे हरिभाऊ आपट्याच्या राजकीय मताच्या तुताऱ्याच होत. ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचण्यातहि हरिभाऊचा उद्देश चालू राजकारणाला पर्यायाने वाचा फोडण्याचाच होता. याशिवाय काही कादंबऱ्या खास राजकीय विषय घेऊनहि रचलेल्या होत्या. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेली 'थोरली आई' ही कादंबरी तर १९३० सालातील गाधीजींच्या चळवळीवरच आधारलेली आहे आणि त्यासाठीच ती परक्या सरकारने जप्तहि केली होती. तशी प्रश्नोत्तरेहि विधिमंडळात झाली होती. राजकीय कारणासाठी आक्षिप्त ठरलेली तीच पहिली मराठी कादंबरी. पण राजकारणाला प्राधान्य देणाऱ्या कादंबऱ्या कलावैभवाने नटाविणारे व एकापाठोपाठ अनेक प्रसिद्ध करणारे माडखोलकर हे पहिलेच होत. केवळ सख्येच्याच नव्हे, तर प्रुप्तसख्येच्या—आणि त्याहिपेक्षा कलात्मकतेच्या दृष्टीनेहि माडखोलकराच्या राजकीय कादंबऱ्यांचे स्थान उच्च श्रेणीत आहे.

वाङ्मयीन गुरु

सुमारे दहा वर्षांचे अल्पावधीत दहा-बारा कादंबऱ्या लिहून माडखोलकरांनी मराठी कथासृष्टीत आपल्या नावाचे लेणे कोरले आहे. 'केवळ सौंदर्य—निर्मिति हे ललित वाङ्मयाचे उद्दिष्ट नसून उद्बोधन हे आहे' असे त्याचे निश्चित मत आहे 'सौंदर्य—निर्माणाचे एकमेव उद्दिष्ट ललित-वाङ्मयाच्या माथी मारून त्याला जे एकागी आणि कृत्रिम स्वरूप देण्यात येत असते' त्यावर त्यांनी टीका केलेली आहे. त्याचे साहित्य सहेतुक असते. त्याचे लालित्य लोकजागृतिकारक असते. त्याच्या लेखनातील प्रमुख गुण म्हणजे रेखीवपणा, शब्दाची योजना, वाक्याची रचना, कथानकाची घडण-सारे कसे, हस्तिदती वस्तूप्रमाणे, कोरीव—कातीव ! हा गुण त्यांनी आपले गुरु श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर याजपासून उचलला. त्याबरोबरच श्री न. चि. केळकर याचेकडूनहि त्यांनी चिकित्सकपणा व समतोलपणा हे गुण घेतले. गडकऱ्याच्या भाषावैभवाची छापहि माडखोलकराच्या लेखनावर आरम्भी आरम्भी घनदाट पडलेली दिसते. कोल्हटकर, केळकर, व

गडकरी या तिघाच्याहि ललित गुणाचा रस आपल्या मनाच्या मुशीत ओतून माडखोलकरानी आपल्या साहित्याची सुवर्ण-मूर्ति निर्माण केली.

कादवरीकार या दृष्टीने पहाता त्यानी प्रा. फडके व श्री. खाडेकर या दोघाचेहि चागले गुण घेतले. फडक्याचा रस-परिपोष त्यानी आपल्यासा केला, पण त्याच्याप्रमाणे ते केवळ शृंगारातच रगून गेले नाहीत. खाडेकराप्रमाणेच माडखोलकर प्रौढ, रम्य व सुसंस्कृत भाषा लिहितात आणि तिच्या अगावर मोजके पण ठसठशीत अलंकारहि घालतात. परंतु खाडेकराप्रमाणे त्या अलंकाराचा अतिरेक करून व कथानकात कृत्रिमता आणून ते स्वभाव-रेखनाची किंवा रसनिर्मितीची हानि होऊ देत नाहीत कोल्हटकर व केळकर या “ दोन तात्या ”पासून आपल्याला किती व कसा लाभ झाला, हे कृतज्ञतेने नमूद करताना माडखोलकर म्हणतात, “ केळकराजवळ जे पाच महिने मी काढले, त्या पाच महिन्यात जन्मभर पुरेल इतके लेखनकलेचे शिक्षण त्यानी मला दिले पण ते सगळे सहजगत्या आणि अप्रत्यक्ष, कोल्हटकराप्रमाणे सहेतुक किंवा श्रमपूर्वक नव्हे. पण आढ्याच्या झाडा-ग्याली वसलेल्या माणसाला त्याच्या छायेचा गारवा सहजासहजा मिळाला आणि फलभाराने लवलेल्या त्याच्या फादीला लागलेले चार आवेहि अनायासे त्याने तोडले म्हणजे तो लाभ नव्हे असे थोडेच आहे ? ”

बाळपणांतील श्रीमंती

एकोणिसावे व विसावे या दोन शतकाच्या सीमेवर माडखोलकराचा जन्म झालेला आहे १९०० साली तारीख २८ डिसेंबर या दिवशी मुंबई येथे ते जन्मले. जुन्या शतकातील भारतीय संस्कृति व नव्या शतकातील पाश्चात्य संस्कृति या दोघीकडूनहि त्यांना जणु काही साहित्याचे बाळलेणे मिळाले. त्याचे वडील भिक्षुक होते, तरी बरेच सपन्न हाते. घरच्या गणेशोत्सवात आरतीच्या वेळी नेसण्याकरता आठ दिवसासाठी आठ सुंदर पीतांबर लहानग्या गजाननासाठी त्याच्या वडिलानी घेतले होते. विसावे वर्ष लागेपर्यंत प्रत्येक सणाला गजाननाला कठीपासून कडीतोड्यापर्यंत दागिने घालावयास मिळत, शाळेत जावयाचे तेहि अशा झोकानोकाने

की, कोणाला वाटावे एखादा लक्ष्मीपुत्रच आला आहे. डोम्याला जाभळ्या मखमलीची भरजरी टोपी, अगात सॅटिनचा झगझगीत लाव कोट, दोन्ही हातात हिऱ्याच्या आगळ्या, कपाळाला उभे केशरी गंध आणि पायात जरीची काडी असलेला लालभडक पुणेरी जोडा अशा थाटात जेव्हा ते मराठी शाळेत गड्यासह जात असत, तेव्हा मास्तर विनोदाने म्हणावयाचे, “ याव सवाई माधवराव ! ”

वाचनाचा सोस

गजाननरावाच्या आयुष्यातील पहिली वीस वर्षे मुत्रईतच गेली. तापट वडिलांच्या कडक नजरकैदेत त्यांना हा काळ काढावा लागला. भरम स गंध अगाला लावावे, प्रदोषाचा उपवास करावा, शंकराची प्रार्थना करावी, योगासने-प्राणायाम करावे-इत्यादि कर्मठ परंपरेत त्यांचे पूर्वायुष्य न्हाऊन निघालेले आहे १९१८ साली त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत अपयश आले. वडिलांनी पुनःपुनः आग्रह केला तरी मॅट्रिकचे तोंड न पहाण्याचा हट्ट त्यांनी काही सोडला नाही. पण त्यांचे खरे यश म्हणजे वाङ्मय-लेखनातील. त्या यशाचे एकएक तुरे ते लहानपणापासूनच आपल्या मस्तकीं खोवीत चालले होते. मोरोपत, रामदाम, तुकाराम व शाहिरी वाङ्मय याचा अभ्यास ते कसून करीत होते कालिदास, भवभूति, बाण, जयदेव वगैरे संस्कृत वाग्भटाचाहि परिचय त्यांनी चांगलाच करून घेतला होता इंग्रजीतील वर्डस्वर्थ, टेनिसन, शेल, वगैरे कवींचे काव्य त्यांनी वाचले होते. इटाली व आयर्लंड यांच्या इतिहासाचे अध्ययनहि त्यांनी केले होते

या वाचनाचे फल लेखनाच्या रूपाने देण्यास ते समर्थ होते. नुसते टिप-कागदाप्रमाणे दुसऱ्याचे विचार शोषून घेणारे वाचक पुष्कळ असतात, पण स्वजाप्रमाणे घेतलेले ज्ञान जसेच्या तसे, किंवा मना मेघाप्रमाणे ते मधुर करून परत देणारे वाचक मात्र विरळा. माडखोलकरांनी वयाचे अकरावे वर्षी पद्य व पधराव्या वर्षी गद्य लिहावयास सुरवात केली. ‘ सारस्वत-सेवक-सध ’ नावाचा एक मित्राचा गट त्यांनी बनविला होता. त्या सघाचे ‘ महाराष्ट्र ’ नावाचे मासिकहि निघत असे. वाचन, विवेचन व

लेखन असे कार्य या सधामार्फत होत असे. त्याच्या जोडीलाच ' देशसेवक सघ ' हि त्यानी स्थापन केला होता. त्या सघातर्फे ' जागृति ' नावाचे हस्तलिखित निघत असे. त्याचे संपादक माडखोलकरच होते. दर आठ-वड्यास सभा भरून राष्ट्रीय प्रश्नाचा विचार अनेक अगानीं होत असे. या सर्व भाषणालेखनाचा झरा म्हणजे सामुदायिक मालकीचा ग्रंथ-संग्रह. त्यात सुमारे दोन हजार ग्रंथ होते. त्याचा फडशा माडखोलकरानी केव्हाच पाडला होता.

श्रेष्ठ टीकाकार

' केशवसुताचा संप्रदाय ' हा माडखोलकराचा टीकात्मक लेख १९१९ साली ' नवयुग ' मासिकात प्रसिद्ध झाला. त्यामुळे ते एकदम प्रकाशात आले. त्यापूर्वी त्याच्या कविता ' विविध-ज्ञान-विस्तार ' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध होत होत्या. पण टीकाकार म्हणूनच ते मराठी वाचकापुढे तेजस्वीपणाने आले. आणि अजूनहि त्याचे स्थान ' टीकाकार ' म्हणूनच श्रेष्ठ आहे. या पहिल्या टीका-लेखाची प्रशंसा पुष्कळच झाली श्री. कोल्हटकर तर मिस्त्रिलपणाने म्हणाले, " याचा गडकऱ्यावरला लेख जेव्हा मी वाचला तेव्हा मला कळेना, आपण गडकऱ्यावरला लेख वाचतो आहोत की, गडकऱ्याचा लेख वाचतो आहोत हे ! " यानंतर काही वर्षांनी कोल्हटकरानी आपल्या या शिष्याला असे प्रशंसा-पत्र दिले की, "...आपले गद्य उत्तरोत्तर फारच तेजस्वी व वैचित्र्यमय होत चालले आहे. आपल्या-हून चांगले गद्य लिहिणारे लेखक फारच थोडे असतील असे वाटते. "

रवि-किरण-मंडळाचा लाभ

साहित्याबरोबरच राजकारणावरहि लेख लिहिण्यास माडखोलकरानी १९२१ पासूनच सुरवात केलेली आहे. त्यावर्षी त्यानी आयरलंडातील सिनफेन चळवळीवर चार लेख लिहिले. ते सर्व केळकरानी केसरीत प्रसिद्ध केले-आणि तेहि अग्रलेखाजवळच्या मानाच्या स्थानी. त्यानंतर एका वर्षाने ' आधुनिक कवि-पंचक ' हे माडखोलकराचे टीकापर पुस्तक प्रसिद्ध झाले व खूप गाजले त्याच सुमारास पुणे येथे ' रविकिरण मंडळ ' स्थापन

झाले. त्यात यशवत, गिरीश, माधव जुलिअन् इत्यादि कवि-श्रेष्ठांचा सहवास माडखोलकराना लाभला. तो त्याच्या साहित्यिक उत्कर्षाला पुष्कळच पोषक ठरला. ना. गोखले याच्या ' भारत-सेवक-समाजामध्ये ' १९२२ साली माडखोलकरानी प्रवेश केला. 'सोसायटी'त राहून वाङ्मयकार्य करण्याचा त्याचा विचार होता. पण १९२४ साली त्यानी राजीनामा दिला. तेथे त्याना चाळीस रुपये पगार मिळत होता. या अवधीत ' ज्ञानप्रकाशात ' दर शनिवारी ' काव्यशास्त्रविनोद ' व दर शुक्रवारी ' परराष्ट्रीय राजकारण ' हीं सदरे माडखोलकर लिहीत. १९११ सालीं केळकरानी बडोद्याच्या साहित्य-सभेलाचे अध्यक्षपदावरून जे सस्मरणीय भाषण केले, त्याचे प्रत्यक्ष लेखन आणि लेखनाची आधीची व नंतरची तयारी ही सर्व कामे माडखोलकरानीच पार पाडली, एवढेच नव्हे तर, या भाषणातील आधुनिक मराठी काव्याच्या विवेचनात माडखोलकराचे आपणाला मोठे साहाय्य झाले असे केळकरानीच स्वतः जाहीर केले.

वृत्तपत्राच्या सृष्टीत

बुद्धीला चौरसपणा आणून देणाऱ्या व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाची घडण बनाविणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या धारेस माडखोलकर पुणे येथे जे लागले, ते नागपूरपर्यंत वहात गेले. तेथील ' महाराष्ट्र ' साप्ताहिकाच्या संपादक-वर्गात ते १९२४ साली जाऊन दाखल झाले. साहित्यातील विजयाचे ध्वज हातीं घेऊन गेलेल्या माडखोलकराना तेथे आरंभी पगार किती मिळत होता ? तर फक्त साठ रुपये. शेवटी शेवटी चढत चढत तो ९५ पर्यंत गेला. शंभरी काहीं तेथे गाठली गेली नाही ! त्यासाठी त्याना स्थानांतर करावे लागले. नागपूर येथेच १९४४ साली ' तरुण भारत ' नावाचे दैनिक निघाले, त्याच्या मुख्य संपादकाचा मान माडखोलकराना लाभला. मान मोठा, पण धन ? शंभर रुपये पगार त्याना मिळू लागला. आपलीं टांगीव मते पळेदार भाषेने व डौलदार माडणीने समाजापुढे ठसठशीतपणे ठेवण्याचे स्वातंत्र्य त्याना 'तरुण भारता'त लाभले. १९३० साली जगल सत्याग्रहात भाग घेऊन माडखोलकरानी चार महिने कारागृहवास भोगला.

संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार

सुमारे दहा वाङ्मयविषयक प्रबंध, बारा कादंबऱ्या, सहा नाटिका, दोन कथासंग्रह आणि काही कविता यांचे ललित भांडार महाराष्ट्र-शासनेच्या चरणी माडखोलकरानी अर्पण केले तिचा प्रसाद म्हणून वेळगाव येथे १९४५ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनातील ललित वाङ्मय विभागाचे अव्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. त्या अव्यक्षपदावरून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार आवेशाने पण संयुक्तिकपणे केला. त्यापुढेहि याच कार्याचे कक्कण हाती बांधून त्यांनी चळवळ केली बडोदे, इंदूर, औरंगाबाद, मुंबई, पुणे, महेश्वर, उज्जयिनी वगैरे अनेक ठिकाणांच्या प्रांतिक साहित्य संमेलनांची अव्यक्षपदे त्यांनी भूषविली आहेत १९४८ साली, गांधी-हत्येनंतर नागपुरात जी जाळपोळ झाली, त्यात त्यांचा प्राणप्रिय असा ग्रंथसंग्रह जळून गेला. या अनर्थाचे वाङ्मयीन स्वरूप 'निर्वासिताची कहाणी' या पुस्तकात पहावयास मिळते. तरीहि पराजित न होता पूर्वीच्याच उत्साहाने ते आपले लेखनाचे कार्य पुढे चालवित आहेत. त्यांना कादंबरी-लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या त्यांच्या सुविय पत्नी सौ शांताबाई यानाहि १९५१ साली 'करुणा-विमुख' मृत्यूने हिरावून नेले. तथापि माडखोलकरांची साहित्य-सेवा अखंड चालूच आहे.

सीमोल्लघनाचे प्रकार

या साहित्यातील लालित्य जितके मोहक असते, तितकेच त्यातील राजकारण दाहक असते त्याची 'नवे ससार' ही महायुद्धकालीन कादंबरी तिच्यातील राजकीय विचारामुळे परक्या सरकारने आक्षेप ठरविली होती. 'विषय-मर्यादा, काल-मर्यादा आणि पृष्ठ-मर्यादा' या तीन मर्यादांचे उल्लघन या कादंबरीत झाल्याची कबुली माडखोलकरानी दिली आहे. पण परक्या सरकाराच्या दृष्टीने त्यांनी कायद्याचेहि उल्लघन केले असे ठरले व म्हणून ती कादंबरी जप्त झाली. हे जसे राजकीय तसेच नैतिक सीमोल्लघनहि त्यांच्या हातून काही कादंबऱ्यात घडले आहे असा टीकाकाराचा आक्षेप आहे. प्रा. पडक्याप्रमाणे केवळ उत्तान गृहाराचाच नव्हे तर

अश्लीलतेचाहि कलक त्याच्या काही कादंबऱ्यांना लागत्याचा आरोप त्याच्या निकट मित्रानीहि प्रकटपणे घेतला आहे पण शुद्ध कलात्मक असे सुंदर ललित लेखनहि आपण करू शकतो असा निर्वाळा देणारं लेखन माडखोलकरानी केले आहे व ते दीर्घकाल टिकणारं आहे कवि, कथाकार, कादंबरीकार, वृत्तपत्रकार या सर्वांपेक्षा त्याची ' टीकाकार ' ही भूमिका उच्च आहे व सर्वांच्या आदरास निरपवाद पात्र होण्यासारखी आहे.

राजकीय टीकेचे पुट

' मुक्तात्मा ' ही त्याची पहिली कादंबरी. मुसारे तीन वेप लेखन करून १९३३ साली त्यांनी ती प्रकाशात आणली चंद्रशेखर हा नायक ना जात ना कुळ—असा अंगळे—मराठा दागविला आहे. त्याच्यावर केशवाची दट भक्ति ललिता व मुमति यांच्या प्रेम-जाळात त्या दायाच जीव गुतलेले त्यामुळे प्रणयाचे वर्णन माडखोलकराना करता आले चंद्रशेखर कांतिकारक दागवून लो टिळक, म. गांधी, डॉ. वेपट वगरे यांथोर राजकीय पुढाऱ्यावर त्याला माडखोलकरानी तोडमुख व्यावयाम लावले आहे प्रेमावादाच्या अड्ड्यात व ' प्रागतिक ' पत्राच्या कंचरीत राजकारण कुठले जाई ते निराळेच. प्रेमकारण व राजकारण या दोन्ही विषयांच्या तोडात द्विष्ट संस्कृत शब्दाचा काटेरी लगाम घातल्यामुळे ही कादंबरी खाडेकराच्या ' हृदयाच्या हाके ' प्रमाणे वर्गचंगी दुवाय आली आहे. पण विद्यमान व्यक्तीवरील खरपूस टीकेमुळे ती त्यावळी गाजली

आईचें प्रेम

आईचे प्रेम किती उदात्त असते याविषयी ओजस्ते उल्लेख या कादंबरीत एक-दोन ठिकाणी आले आहेत ते असे —“ जे रागाने कटोर होऊ शकते, ते प्रेम कमले ? खरं प्रेम तेच की, जे कधीहि रागावू शकत नाही, कधीहि कडू बोवू शकत नाही आणि कधीहि शिडकारू शकत नाही. आपली आई, उभ्या आयुष्यात ती आपल्यावर फार तर तीनचारदाच रागावली असेल. आणि तिचा तो राग किती क्षणिक ! त्याचे पर्यवमान

पहाता पहाता प्रेमाश्रूंत होत असे, व त्याची झळ आपल्याला लागते न लागते, तोच तिचा जीव पस्ताव्याने पोळून जात असे. ”

—आईचे समाजावर किती ऋण असते हे पुढील शब्दांनी सांगितले आहे, “आईपणा ही गोष्ट अशी आहे की, ज्याच्यापुढे सर्व जगाने कृतज्ञतेने मस्तक नमवाव! स्त्री ही माता झाली, म्हणजे समाजाच्या ऋणातून ती मुक्त होते,—नव्हे समाजच उलट तिचा ऋणी होतो. आणि जिन समाजाला ऋणी केल, त्याची परंपरा पुढे चालू ठेवायला हातभार लावला, तिला समाजाने कमी लेखण कृतघ्नपणाच होणार नाही काय ? ”

रेखीव वर्णन

कोरीव शब्दांनी रेखीव वर्णन करण्याचा माडखोलकराचा गुण या पहिल्या कादंबरीतहि उठून दिसतो. एका शिक्षकाचे शब्द—चित्र त्यांनी कसे केले आहे पहा, ‘नाकाच्या या वाऱ्याच्या टोकावर जस्ती कड्याचा चष्मा ते अशा खुब्रीने ठेवीत कीं, जरूर तेव्हा दृष्टि खालावून त्यांना त्याच्यातून वाचता येत असे, व ती उचलून त्याच्या मदतीशिवाय जगाकडे पाहता येत असे. ते स्वतः कधीं हसत नसत, व वर्गातहि कोणी हसलेले त्यांना खपत नसे. ते चुकून एखादे वेळीं उपरोधाने जेव्हा हसत तेव्हा पडक्या वाड्याच्या भगलेल्या भिताडावर चादणे पडले असता तो जसा भयाण दिसावा, तसे त्याचे तोड दिसत असे.’

जीवनाचें तत्वज्ञान

जीवनातील सुखदुःखाच्या अनुभवाला कादंबरीकारानी किती मनोहर उपमा दिली आहे पहा—“मानवी जीवन ही आशा आणि निराशा याची नृत्यभूमि आहे व त्या भूमीवर या जुळ्या बहिणी एकमेकींच्या गळ्यात लडिवाळपणाने हात घालून, अहर्निश नृत्य करीत असतात. त्यांच्या सलील पदक्षेपाने तुडविल्या जाणाऱ्या हृदयाना समिश्र संवेदना होतात, त्यांनाच आपण सुखदुःखे म्हणतो, व संध्यारागात ज्याप्रमाणे प्रकाश आणि छाया याची मनोहर सरमिसळ झालेली असते, त्याप्रमाणे

सुखदुःखाच्या समप्रमाण मिश्रणाने मानवी जीवनाला एक प्रकारची उदात्त माधुरी येते. ”

निसर्गाचे साहचर्य

निसर्गाची ल्हाया व्यक्तीच्या मनःस्थितीवर परिणाम घडविते तसाच व्यक्तीच्या मनोधर्माचा पगडा निसर्गावर बसतो. सध्याकाळ किती रम्य ! त्यावेळचे आकाशातील रंग किती आकर्षक ! कैक लेखकानी त्याचे हृदयगम वर्णन केलेले. पण निराश माणसाला वाटते, “ क्षितिजाच्या कडेवर टेपलेले त्याचे सौम्य त्रिव, त्यावर ढगाच्या काळसर रेषा आल्या-मुळे छिन्नविछिन्न झाले होते, व त्याच्यावर काळाभोर ढग नुकत्याच मारलेल्या सावजाच्या रक्ताच्या चिळकाड्या उडून रगलेल्या अस्वला-सारखा दिसत होता. ”

कलात्मक प्रचार

कवि काय किवा कादंबरीकार काय, त्याचे कार्य कोणते, याविषयी माडखोलकर एका पात्राच्या मुखाने म्हणतात, “ या अपूर्ण जगाला पूर्णता देण्यासाठीच कलावताचा अवतार आहे ना ? मग कवीच्या सृष्टीत तरी गुलाबाला काटे नसावेत, चंद्राला कलक नसावा, स्त्रीला वैधव्य नसावे, सौंदर्याला विनाश नसावा, आणि प्रेमाला निराशा नसावी. ” अशा अद्भुतवादाच्या गंधर्व-नगरीतच वाचकाना गुगवत ठेवणाऱ्या माडखोलकराच्या बहुतेक कादंबऱ्या आहेत.

‘ मुक्तात्मा ’ ही माडखोलकराची कादंबरी कमाने पहिली, तर त्याची गुणाने पहिली कादंबरी म्हणजे चदन-वाडी. खाडेकराची ‘ दोन ध्रुव ’ किवा वरेरकराची ‘ धावता धोटा ’ या कादंबऱ्याप्रमाणेच चदनवाडी या कादंबरीतहि कला व प्रचार याचा सुंदर मेळ बसला आहे. या तिन्ही कादंबऱ्यात साम्यवादाचा प्रचार ज्याने त्याने आपापल्या पद्धतीने केला आहे. खाडेकराची ‘ हृदयाची हाक ’ ही पत्‍लि कादंबरी जशी अलंकार-पूर्ण पण कृत्रिम, तशीच माडखोलकराची ‘ मुक्तात्मा. ’ पण ‘ दोन ध्रुवा ’-मध्ये खाडेकरानी ज्याप्रमाणे कृत्रिमतेची कवचे बरीचशी टाकून दिली

आणि सहजसुंदर भाषेने आपले कथानक रंगविले, तशीच परिणति चदनवाडी कादंबरीत माडखोलकराची झालेली दिसते. एखादा प्रसंग किंवा संवाद रेखीव रीतीने रेखाटणे यात माडखोलकराचा हातखंडा आहे. त्याचे पद-लालित्य तर पाहिल्या प्रतीचे आहे. कथानकाची प्रमाणबद्ध माडणी करण्यात ते फडक्याशी बरोबरी करू शकतात, पण कल्पकता व रसवत्ता हे दोन गुण फडक्यापेक्षा कमी प्रमाणात असल्यामुळे त्याचे संवाद तितके सहज वाटत नाहीत, पात्रे अगदी जिवंत भासत नाहीत आणि त्याच्या मुखदुःखाशी वाचक पूर्णपणे समरस होऊ शकत नाही. ही उणीव जास्तीत जास्त भरून निघाली असेल, तर चदनवाडी कादंबरीतच

संमिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब

सौ. शाताबाई यानी १९३१ साली 'सोन्याची साखळी' या नावाची एक गोष्ट लिहिली. त्या गोष्टीत चदनवाडी कादंबरीचे कथाबीज आहे. ही कादंबरी १९४३ साली प्रसिद्ध झाली. भारतातील संमिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब या कादंबरीत उमटलेले आढळते. स्पृश्य-हरिजन, मुसलमान, ख्रिश्चन अशा विविध पात्रांच्या स्वभावाचे इद्रधनुष्य चदनवाडीत दृष्टीस पडते. मध्यप्रदेशातील मालगुजार व शेतकरी यांच्या संग्रामातून कथानकाला सुरवात झाली असली आणि गिरणीमालक व मजूर यांचा लढा शेवटी चित्रित केला असला, तरी ते काही या कादंबरीचे मुख्य विषय नव्हत. सांस्कृतिक विचारावरच या कादंबरीचा भर आहे. हरिजनांचा या भूमीवर अग्रहक कसा आहे, त्यांनी हिंदुसमाजापासून अलग का राहू नये, हिंदूंचा विस्कळितपणा त्यांचा घात कसा करीत आहे, मुसलमानांनी 'हा देश हे आपलेच घर' मानून का राहिले पाहिजे, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या परोपकारातही धर्मप्रसाराचा स्वार्थी व आक्रमक हेतु कसा वळवळत असतो, इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म व स्पष्ट चिकित्सा या कादंबरीत केलेली आहे.

चित्तवेधक प्रारंभ

पण ही कादंबरी आहे, चर्चात्मक प्रबंध नाही. गुतागुतीचे कथानक घेऊन व ते एका रहस्याभोवती गुंडाळून जिज्ञासु वाचकाला त्याच्यामागे

सतत धावत ठेवावयाचे, हे कोशल्य या कादंबरीत माडखोलकराना साधलेले आहे. आरभीच एखाद्या वावटळीप्रमाणे धावत सुटणारी येसू वाचकाला भेटते. तिच्या पाठोपाठ वाचक जो धावत सुटतो, तो अखेर मृत्युशय्येवरील चदनपाशी येऊन यवकतो कादंबरीचा प्रारंभच मुळी असा चित्तवेधक केला आहे की,

“ दादासाहेब, गरिबांचे घर बुडवू नका व ? ”

देशपाड्याच्या वाड्याच्या दिशेने धावत सुटलेल्या येसूच्या त्या आकेशाने सारी चदनवाडी हलून गेली

कावळ्याने घरट्यात घुमून पिल् चोचीत धरून न्यावे आणि मग चिमणी चिव चिव करीत त्या कावळ्यामागून धावत असता इतरचिमण्या जशा तिला साथ देत तिच्याभोवती उडतात, त्याप्रमाणे येसू रस्त्याने धावत जात असता दोहो बाजूची बायकामाणसे तिला सहानुभूतीने काहीवाही विचारीत होती. ”

भावनापूर्ण वर्णनशैली

येसूची नात म्हणजे चदन. “ तारकेचे मधुर तेज आणि फुलाची सुवासिक शुचिता याचा मिलाफ तिच्या मनोज व्यक्तित्वात झाला अगून, तिची करुणसुंदर मूर्ति आपल्या आम्बवानीं भरलेल्या डोळ्यापुढून किती तरी वेळ हालत नाही. ” या नातीला व तिच्या आजीला—दोघीनाहि त्या चिमुकल्या चदनवाडीत ब्रह्मांड साठल्याइतका आनंद वाटत असे. तेथील वर्धा नावाची नदी तर येसूला आपली आईच वाटे. तिची ही भावना माडखोलकर पुढील शब्दांनी प्रगट करतात:—“ तिचे मन हे वर्धेच्या बाबतीत जणू नाळ न तोडलेल्या तान्हुल्यासारखे होते. शहरातल्या माणसाची नागर, सुसंस्कृत मने ही नाळ तोडलेल्या मुलासारखी असतात. वाढत्या वयाबरोबर मुलाचा आईविषयीचा लळा जसा कमी कमी होतो, तसा शहरातील नागर मनाना सृष्टीमातेशी असलेल्या आपल्या नात्याचा विसर पडत जातो. पण, येसूला वर्धा ही आईसारखी, नव्हे आईच वाटे; व तिचे अनागर, अनघ मन त्या आईचा पदर सोडून जावयाला तयार नव्हते. ”

कारखान्याचें शब्द-चित्र

खेड्यातील या सृष्टिसौंदर्यात मानवी विकार सापाप्रमाणे लपून बसलेले होते. तेथील जमीनदार दादासाहेब देशपांडे यांनी येथूची जमीन गिळकृत केली होती, एवढेच नव्हे तर तिची सून रखमा हिच्यावर पापी दृष्टी ठेवून तिला परागदा व्हावयास लावले होते. तेच सकट आता चदनवरहि आले. म्हणून तिला आपल्या पराखाळी घेऊन येथू नागपूरला निघून गेली. तेथे रखमा गिरणीत राबत होती—इतकी की, कामावरून घरी आली म्हणजे जमिनीवर आपले ताट शरीर ती फेकून देई. गिरणीतील कामकरी स्त्रियांचे सुख काय असते, हे माडखोलकरानी पुढील मोजक्या शब्दांनी सांगितले आहे, “ त्या खात्यात शेकडो रहाट यंत्राने चालले होते; व त्या प्रत्येक रहाटापाशी उभ्या राहून बायका सुताचा गुडाळा तयार करीत होत्या. त्याच्या डोक्यावर कापसाचे बारीकबारीक तंतु जमले होते. उन्हाचे सर्व गिरण तापून गेली होती. त्यातच फरशीवर टाकलेल्या पाण्याच्या वाफा निघून, रहाटाशी काम करणाऱ्या बायकांना घामाच्या धारा लागल्या होत्या. ”

सूक्ष्म वर्णन

कादवरीतील नायक अवधूत याचे शब्दचित्र माडखोलकरानी किती बारकाईने रेखाटले आहे. “ सायसूर्याच्या अरुण प्रकाशात त्याच्या पिगट केसाना सोनेरी छटा आली होती, व त्याच्या विस्फारलेल्या हसण्या डोळ्यां-तील बुबुळाच्या पिगट लकाकीतूनहि तीच छटा ओसडत आहे, असे चदनला वाटले. हसताना त्याच्या जिवणीची डावीकडली बाजू जास्त विलग होऊन त्याची अणीदार शुभ्र दतावालि जशी खुलून दिसे, तसाच चेहऱ्यावर लाजरेपणाचा मोहक भावहि ओझरता उमटून जाई. त्याच्या अंगातील किंचित् पिवळसर झाक असलेला बिनगळ्याचा धोळदार खादीचा शर्ट त्याच्या मानेची पुष्टता आणि खाद्याचा रंदपणा सुव्यक्त करीत होता. ”

नक्षत्रांची चमक

निसर्गातील एखादे दृश्य रगविण्यात माडखोलकराची कुचली तरवेज आहे. आकाशातील ताऱ्यांचा उपयोग मार्मिकपणे करून घेऊन ते आपली सृष्टिवर्णने रगवीत असतात. आचार्य कालेलकराना तर ते तारे जिवंत व्यक्तीच वाटतात—सारे आकाश जणू त्याच्याशी बोलतच असते. पण त्याच्याखालोखाल ताऱ्यांचे सूक्ष्म ज्ञान प्रगट करणारे ललित लेखक म्हणजे माडखोलकरच. जसे आकाशातील तारे तशीच पृथ्वीवरील फुले, दोहोचेहि सूक्ष्म ज्ञान माडखोलकराच्या वर्णनशैलीत आढळून येते त्यानी केलेले उषःकालचे वर्णन नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे, ते असे—“पूर्वेकडील क्षितिज सतेज होऊन त्यावर विखुरलेल्या कोरड्या ढगावर कुठे कुठे लाल तकतकीत रेषा उमटलेल्या होत्या. आकाशातले तारे बहुतेक आता मावळ-ण्याच्या वेतात आले होते पण रोहिणीचा पाठलाग करीत नभोमऱ्यावर येऊन ठेपलेला मृग मात्र अद्याप लखलखत होता, व त्याच्या उत्तरेला पुनर्वसूच्या मधोमध असलेला गुरु आपल्या रम्य प्रभेने व्याधाला लाजवीत होता. वर्षाकालाचा अत सुचविणाऱ्या अगस्तीला मात्र दक्षिण क्षितिजावर अभ्रांनी गिळून टाकले होते अगणात पहाटच्या गार वाऱ्यावर आपला गंध उधळणारी चमेलीची आणि स्वस्तिकाची फुले खदखदा हमत होती.”

नदीवरील चादण्याची मौज ‘मुखवटे’ कादंबरीत माडखोलकरांनी पुढील शब्दांनी वाचकापुढे उभी केली आहे,

“चंद्र आता पुकळच खाली आला होता. नारिंगी रंगाचे सुंदर खळे त्याच्या त्या मोठ्या झालेल्या कोरीभोवती पडले होते, व नदीच्या विलोल प्रवाहावर त्याच्या सुदीर्घ किरणाचा नाच चाललेला होता. पुराचा पहिला भर ओसरून गेल्यामुळे नदीच्या पात्रातील खडकाची राग काही ठिकाणी उघडी पडली होती. त्या खडकावरून हत्तीच्या सोडेंसारख्या पाण्याच्या शेकडो धारा खालच्या प्रवाहात उडी घेत होत्या. त्या धाराचा अखंड होणारा गभीर घोष !—त्या घोषात रात्रीच्यावेळी होणारे इतर सारे क्षुद्र नाद विलीन होऊन नदीकाठची ती सशब्द शांतता विशाल आणि उदात्त वाटत होती.”

निसर्गाचे सूक्ष्म-रम्य वर्णन

पावसाळ्यातील सृष्टीचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढीलप्रमाणे रेखाटतात.

“ पावसाची क्षिमक्षिम सुरू होती. पण पश्चिम-क्षितिजावरल्या एका पादुरम्या ढगाच्या आडून लकाकणारे सूर्यभिव खिडकीच्या धूसर तावदानाने तळपत असलेल्या विद्युदीपाची आठवण देत होते. त्याचा फिका प्रकाश अतिवृष्टीने चित्र झालेल्या सृष्टीवर पडून तिला विशोभित पादुरता आली होती. त्या प्रकाशात छावलेल्या घरावरील पावसाने शेवाळून बुरसलेल्या कोळाराने जी एकादीच नव्या कौलाची लाल लाल राग दिसे, ती एकाद्या जुन्या मलिन वस्त्राला नव्या धाग्याने केलेल्या रफूमारखी वाटत होती. गणेशोत्सव नुकताच संपला होता पण ज्वारी काही अत्राप जमिनीतून गुडधाभरमुद्रा वर आली नव्हती, व तिच्या पातीला येत चाललेला पिवळेपणा त्या प्रकाशात, अकाली पिकलेल्या केसाच्या तकाकीसारख्या विद्रूप दिसत होता.”

एक सुंदर व्यक्ति-रेखा

चंदनचे हास्य, तिचे शरीर-सौष्टव, तिची ढव, वगेरेचे वर्णन किती बारकाईचे आहे पहा—

“ सायसूर्याचा रम्य प्रकाश तिच्या अगावर पडला होता. त्या प्रकाशात तिची केळफुलाच्या गाभ्यातल्या कोवळ्या पानामारखी आरक्त अगकाति खुलून दिसत होती आणि तिच्या तोंडावरले हास्य कन्हानच्या ताबूम वाळूवर खेळणाऱ्या चकचकीत जललहरीसारखे शोभत होते

तो तिला हसत हसत काही तरी बोलला, ती त्याला हसत हसत काही तरी उत्तर देऊन सायकलवर बसली.

तिचे ते हास्य पाहून त्यांना रगमाच्या हारयाची आठवण झाली. रगमा हसल्याबरोबर जो मनाला रोमांचित करणारा गोड आवाज खळखळत कानावर पडत असे, तोच आवाज आपण आज पुन. बारातेरा वर्षांनी ऐकत आहोत असा त्यांना भास झाला. बोलताना ऐटदारपणाने मान

वेळण्याची मोहक तऱ्हाहि अगदी तीच, लावट चेहऱ्यावर स्वाभिमानाची प्रभा पाडणारे टपोरे डोळेहि अगदी येठ तसेच, व पेटलवर पाय ठेवून सायकलवर झेप घेताना बाधेसूद शरिराला आलेला मनोहर वाकहि अगदी तसाच ”

प्रपंचकथेंतील राजकारण

‘ नवे ससार ’ ही कादवरी १९४१ साली माडग्वोलकरानी लिहिली. तो युद्धकाळ होता तथापि केवळ सासारिक जीवनच या कादवरीत रंगवावयाचे असा त्याचा आधीचा बेत होता. पण माडग्वोलकराच्या लेखणीतील राजकारणाचे रक्त या ‘ प्रपंचकथेंत ’ हळुहळू उत्फुल्ल लागल. तेव्हा प्रकाशकानी त्यांना इषारा दिला पण माडग्वोलकरानी उत्तर दिले, “युद्धकाळात जर कादवरी लिहायची आणि युद्धामुळ आलेला मनाचा त्रास जर तीत व्यक्त करायचा नाही, तर मग कादवरी लिहायची तरी कशाळा ?” हा सारा इतिहास मी शांताबाईंनी आपल्या प्रस्तावनेत दिला आहे. राजकीय चळवळींसाठी दरोडा घालणे आणि सुसलमानांच्या प्रतिकांगमाठी शस्त्राचे शिखण घेणे, या विचारांच्या पुरस्कारामुळे वटुवा ही कादवरी पूर्वी जत झाली होती

विस्कळित कथानक

“ जुन्या समारात प्रेम नमेल कदाचित, पण निष्ठा होनी, स्वर्थ होत. नव्या समारात प्रेमहि नाहीं, निष्ठाहि नाहीं न स्वर्थहि नाहीं ” हा विचार या कादवरीत माडग्वोलकरानी ओझगपणे मांडला आहे त्या विचारांच्या साधकवाधक बाजू साकार करण्यासाठी त्यांनी अम कथानक रचले आहे की, विद्याधर ग्वेर या नावाचा एम्. ए. आलेला व काव्यतीर्थ पदवी घेतलेला तरुण साठ रुपयावर शिखकाची नोकरी करतो. त्याची पत्नी मीरा हीहि नोकरी करते व त्याच्या प्राप्तीत भर घालते पण जमाग्वर्चाची दोन्ही तोडे काही मिटत नाहीत. तेव्हा तो कोळशाची व्यवार काढतो, विमा कंपनीचा एजंट बनतो, आणि शेवटी झालेचा राजिनामा देऊन कातिकारकाच्या चळवळीत शिरतो. त्यांनी घातलेल्या एका दरोड्यात हा

दुरून भाग घेतो. त्यामुळे त्याला अटक होते, पण लगेच त्याची सुटकाहि होते. त्याचा शाळेतील राजिनामा हा जितका अकारण, तितकाच त्याचा राजकारणातील प्रवेश आकस्मिक. चित्रपटकथा लिहिण्याचाहि त्याने प्रयत्न केलेला असतो, पण तेथील कलेचा काळावाजार पाहून त्याचे मन विटते. त्याच्या लेखनावर लुब्ध झालेली सुशिक्षित तरुणी मुक्ता हिच्या प्रण्याचे खेळ कादंबरीच्या पानातून कवडशाप्रमाणे दिनतात. या कथानकाला खमग-पणा आणण्यासाठीच की काय हुर्डापार्टी, मद्यमासाशन, दौलतजादा इत्यादि मालमसाला कादंबरीत भरलेला आहे आणि पपूशेठासारखी आचरट पात्रेहि त्यात गोवली आहेत.

‘शुष्क रमणीयता’

माडखोलकराची नेहमीची भाषाशैलीमुद्रा प्रौढ व संस्कृतप्रचुर असते. त्यातहि या कादंबरीतील सारीच पात्रे सुविद्य. त्यामुळे सुषमा, अनघ, शलाका, चषक, विदारक, मदिर, घणाघाती, उद्दीपिका, इत्यादि संस्कृत शब्द सर्वत्र विखुरलेले आहेत, ते सामान्य कथा-वाचकाला कितीसे कळणार ? वर्णने अगदी रेखीव आहेत. पण कथानकात जिव्हाळ्याचा ओलावा फारसा आढळत नाही आणि पात्रात रसरशीत जिवतपणा बहुधा दिसत नाही. ‘शुष्क रमणीयता’ या माडखोलकराच्या शब्दार्नीच त्याच्या या कादंबरीचे—किंबहुना त्याच्या सर्वच ललित कृतीचे—वर्णन केले, तर ते योग्य ठरणार आहे. एखाद्या बागेतील सगमरवरी पुतळे पहाण्याचा आनंद त्याच्या कादंबऱ्या वाचताना होतो. ‘मुक्ता’च्या काव्याचे जे गुण-दोष त्यांनी या कादंबरीत वर्णिले आहेत, ते स्वतः माडखोलकराच्याच लेखनात-बहुताशी आढळतात. मुक्ताच्या काव्याविषयी माडखोलकर लिहितात, ‘मुक्ता’च्या काव्यातल्या आणि कथातल्या भावोर्मि या मृगजळाच्या तरंगासारख्या वाटल्या होत्या त्याला किती तरी वेळा. अत्यंत मोहक आणि अत्यंत तेजस्वी पण आर्द्रतेचा लवलेशमुद्रा नसलेल्या !

पण त्या दिवशी रात्री तिच्या डोळ्यात जे भाव, जी उत्कठा आणि जे कुतूहल त्याला दिसले, ते स्निग्धतेने आणि सहानुक्तेने किती ओथबलेले

होते. अर्थात् तिच्या काव्यात आणि कथात ही शुष्क रमणीयता, हे सगमरवरी शिल्पाचे मृदुकठोर सौंदर्य आहे. ”

मनोहर उपमा

एकाद्या सुंदर इमारतीत रंगीविरंगी काचेच्या खिडक्या असाव्यात, त्याप्रमाणे मांडखोलकर आपल्या ललित भाषेमध्ये मधून मधून सुंदर उपमा देतात. त्याचे दोनतीन नमुने पहा. “कधी एकाग्र आणि अतर्मुख न होणारे मन अशा वेळी स्वतःशीच रममाण होते, व आगगाडीच्या अधाऱ्या खोलीत, स्वतःच्या डोळे न उघडलेल्या पिलाना सुरक्षिततेच्या खात्रीने चाटीत, पाजीत, कुरवाळीत निश्चित पसरलेल्या माजरीप्रमाणे मन आपल्या अथाग कुहरात दडी देऊन वसलेल्या अत्रोध विचाराना आणि अशानुभूत भावनाना साद घालून त्याच्याशी खेळत बसते ”

“ मन विव्ध असता, गाण्याची अवचित् कानावर पडलेली भेदक लंकेर किंवा सप्तमीच्या छायावहुल चादण्यात पाहिलेले एकादे आभासिक रमणीय दृश्य जसे मनात घोळत राहते, तशी तिच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृति, त्या स्मृतीची असवेद्य सवेदना, त्याच्या मनात सतत जागृत होती. ”

“ पाऊस आणि चादणे यांनी उजळलेली सृष्टि, जिच्या केसातून आणि वस्त्रातून पाणी निथळत आहे अशा न्हाणीघरातून अग पुशीत घाईघाईने बाहेर येणाऱ्या कमनीय स्त्रीसारखी, स्वच्छ आणि प्रसन्न दिमत होती. ”

रौद्र-सौम्य वर्णने

सृष्टिवर्णनाची मांडखोलकराची शैली खाडेकरापेक्षा फडक्याकडे अधिक झुकलेली आहे. त्या त्या प्रसंगाचे सूक्ष्म तपशीलवार वर्णन ते देतात आणि त्या वर्णनावरून वाचकाचे चित्त उडून नये अशाच धेताने उपमा-रूपकादि अलंकार त्यामध्ये मिसळतात. वादळाचे वर्णन करताना ते लिहितात, “ तोच बाहेर वीज एवढ्या मोठ्याने कडाडली की, त्या गॅरेजच्या एकेरी विटेच्या भिती कोसळून पडतात कों काय, अमे त्यांना वाटले, व बाहेर

धिगाणा घालीत असलेल्या धूळ-वादळाच्या धडाक्याने सारी दारे आणि खिडम्या, थडीने थडथडणाऱ्या दाताप्रमाणे, सारखी खडाखडा वाजू लागली. एकमेकांच्या चोचीला चोच भिडवून घरट्यात बसलेली पाखरे जशी वाऱ्याच्या झपाट्याने भयभीत व्हावीत, तशी क्षणमात्र त्याच्या मनाची अवरया झाली. ”

हे वर्णन जितके रौद्र, तितकेच सौम्य वर्णनहि माडखोलकर करू शकतात. झाडे, फुले, तारे याचे सूक्ष्म ज्ञान या वर्णनात ते ओतू शकतात, चादण्या रात्री वागेतील फुलझाडे आनदाची बहार कशी लुटीत असतात. याचे वर्णन करताना माडखोलकर म्हणतात, “ अगणातल्या चाफ्याच्या उच्च ग्वोडाच्या शाखाग्राना आलेली पावरी फुले पाहून असा भास होत होता की, चंद्रकिरणानून स्वणारे मुखेच बिंदु झेलण्यासाठी विचाऱ्या उघड्यावाघड्या पर्णविहीन चाफ्याने आपल्या चिमुकल्या ओजळी आतुरेतेन वर धरल्या आहेत. गच्चीच्या कठड्यावर टेवलेल्या कुड्यातली मोगऱ्याची फुले आपला मरत गंध हसतमुखाने वाऱ्यावर उधळीत होती आणि रस्त्यावरल्या चिचव्याला आलेला बहर आपला नाजूक मद गंध त्या सौम्य चादण्यात भिमळीत होता. ”

नृत्याचे शब्द-चित्र

एका नर्तिकेचे शब्दचित्र माडखोलकरानी इतके सूक्ष्म व सागोपाग वर्णिले आहे की, ते वाचताना माथेव ज्युलियन याच्या ‘ कचनी ’ या कवितेचे स्मरण व्हावे. नर्तिकेच्या मयूर-नृत्याचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढील डोलदार शब्दांनी व लयबद्ध वाक्यांनी रेखाटतात.

“ पायातील घुगराच्या तालावर लुमलुमत ती नर्तकी रंगपटातून बाहेर आली. मोरपंथी रंगाची जी घोळदार साडी या वेळी ती नेसली होती, तिच्यावरील मोराचे डोळे त्या उज्ज्वल दीपप्रकाशात इतके काही लखलख करीत होते की, ती एक एक पाऊल तालावर टाकून मदगतीने पुढे येत असता मोरच मोठ्या डौलाने पावले टाकीत येत आहे, असा भास

प्रेक्षकाना झाला. थोडेसे अंतर अशा रीतीने चालत आल्यावर तिने आपले कमरेवर असलेले हात वेलीच्या शाखासारखे लाव पसरले. अत्यंत चपलतेने, एक गिरकी घेऊन पाहता पाहता साडी दोहो बाजूनी झर्झरून वर उचलली, व मोराच्या तुऱ्यासारखी नीलमण्याची बिंदी घातलेले आपले मस्तक किचित् पुढे झुकवून एकदम नृत्याला प्रारंभ केला. साडीच्या घोळामुळे मोराच्या पिसाऱ्यासारखी दिसणारी तिची ती रमणीय आकृति, पुढे झुकलेल्या मस्तकाचे ते भावपूर्ण आदोलन आणि नृत्योन्मत्त डोळ्यातून ओमडणारा विलोल आनंद—तिच्या त्या मयूर-नृत्यावर, त्या मोहक वेषभूषेवर आणि त्या तरल हावभावावर नजर ठरेना.”

विशिष्ट प्रसंगातील शब्दचित्र उभे करण्यात माडखोलकराचे चातुर्य चांगले दिसून येते. त्याचा एक नमुना पहा. “मिराने आपले दोन्ही ओंछे वर खोवले होते व पदरहि हाताखालून घेऊन घट्ट बांधला होता. विजेच्या प्रकाशात उजळून दिसणाऱ्या तिच्या त्या गोरख्या हातावर उडालेले पाण्याचे शितोडे चमकत होते. गुढग्यापर्यंतचा पायाचा भागहि ओला झाला होता. आणि हातातले काम तसेच टाकून घाईने दार उघडावयाला आल्यामुळे जो श्वासाचा वेग वाढला होता, त्यामुळे होणारी तिच्या वक्षःस्थलाची वरखाल स्पष्ट दिसत होती. विस्कटलेल्या केसाच्या काळ्याभोर वटा उंच कपाळाच्या दोहो बाजूनी भुवयापर्यंत येऊन मिडत्या होत्या.”

संयुक्तिक संवाद

माडखोलकराच्या कादंबऱ्यात छोट्याछोटे संवाद पुष्कळ असतात, आणि त्यात संयुक्तिकपणा, कोटीवाजपणा व विनोद हे गुण आढळतात. संवादातील सहजोद्धार त्याच्या लेखणीतून फारसे उतरत नाहीत, पण सुशिक्षितांच्या एखाद्या वादसभेतील हास्यविनोदाचे प्रतिबिंब त्या संवादावर पडलेले दिसते.

समाजातील दुःखाचे मूळ कोणते या प्रश्नाचे उत्तर समाजवादी दृष्टिकोनातून माडखोलकर असे देतात की, “मनुष्याच्या अधःपाताचं मूळ कारण सपत्तीची विषम वाटणी हे आहे. श्रीमताचा अधःपात होतो,

तो सपत्नीच्या अतिरेकामुळे, आणि गरिबाचा अधःपात होतो तो सपत्नीच्या अभावामुळे ! श्रीमान्, सुसंस्कृत मनुष्य दारू पितो, तो आपल्या अतिरिक्त सुखोपभोगामुळे निःसत्त्व झालेल्या मनाला, बुद्धीला आणि इद्रियांना चेतना आणण्यासाठी ! गरीब, अडाणी मनुष्य दारू पितो, तो दारिद्र्यामुळे होणाऱ्या दुर्धर यातनाचा मनाला विसर पडावा म्हणून ! अर्थात् माणसाच्या अधःपाताच खर कारण दारू हे नव्हे, तर सपत्नीचा अतिरेक किंवा अभाव हे आहे. सपत्नीच्या अभावाप्रमाणच तिचा अतिरेकहि माणसाच्या अधःपाताला कारण होतो ! ”

आत्मकथेचे यशापयश

ससारातील प्रेम व त्या प्रेमाची विफलता हा विषय ललित लेखकाना सदैव पुरणारा आहे. तोच विषय ‘ भंगलेले देऊळ ’ या कादंबरीत माडखोलकरानी रंगविलेला आहे. “विवाहाचे देऊळ भंगलेले असेल, भ्रष्ट झालेले असेल, तर तुमच्या कल्पनेप्रमाणे त्याचा जीर्णोद्धार करा, पण ते पाडून टाकू नका. ” असा सदेश या कादंबरीचे शेवटी दिलेला आहे. पण हा विचार वाचकाच्या चित्तावर ठसविणे हा काही कादंबरीचा उद्देश दिसत नाही. तशी तिची रचनाच नाही. तिच्यातील सारे प्रवाह या एका केंद्राकडे वहात नाहीत. सारे वातावरण भरले आहे प्रणयचेष्टानी. प्रेम-भावनेतील चढउतार रंगविणे हेच या कादंबरीचे प्रयोजन दिसते.

‘ मृत्युशय्येवरील मानिनीची ’ ही आत्मकथा आहे. आपल्या ‘ जीविताची पायमल्ली ’ झाल्यामुळे, अनमूया या सुशिक्षित स्त्रीच्या ‘भग्न हृदयाचे एकातातील आक्रंदन’ म्हणजे ही कादंबरी. माडखोलकराची ही अनु खाडेकराच्या ‘उल्केची बहीण’ शोभण्यासारखी प्रगल्भ विचाराची आहे—हरिभाऊची यमू किंवा वरेरकराची मथू यांच्याप्रमाणे हृदयाला चटका लावणारी ही करुण कहाणी नाही. तिची भाषा सहज नाही, स्त्रियांना शोभणारी नाही. अनु ही सुशिक्षित, तर तिचे चित्त वेधून घेणारा अरुण हा तर कवीच. त्यामुळे त्याच्या सवादात कालिदास आणि भवभूति, शेक्सपिअर आणि टेनिसन, ब्राउनिंग आणि शेले—अशा कविश्रेष्ठांचे उल्लेख

येतात हे एक वेळ स्वाभाविक म्हणता येईल, “ पण आज तुम्हा दोघींना पाहिल्यावर की नाही मला वाटल, रजनी आणि उषाच बसल्या आहेत मूर्तिमत माझ्यापुढ ! ” ही सवादातील भाषा कृत्रिम व अस्वाभाविक वाटते. त्यातहि विशेष हे की, मृत्युशय्येवर पडलेली एक दुःखी व दुर्दैवी स्त्री ‘ आपल्या शिणलेल्या मनाला विरगुळा ’ म्हणून हे सारे लिहीत आहे. मनुचे वर्णन अरुच्या तोडी घालताना अनु किती कृत्रिम लिहिते पहा. “ तिच्या गालावर सव्येची लाली आहे, डोम्यात तारकाच तेज आहे, केसात क्षितिजाचा नीलिमा आहे, भुवयात लाटाची वक्रता आहे अन् हसऱ्या ओठावर त्याच्या फेसाचा शुभ्रपणा आहे ! ”

मजेशीर उपमा

नेहमीप्रमाणे मनोहर उपमा माडखोलकरानी मधून मधून दिलेल्या आहेत. भानुमतीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलीचा आनंद व्यक्त करताना ते म्हणतात, “ अनरशाचे स्वच्छ धुतलेले तादूळ आगणात वाळत घातले असता चिमण्या जशा त्याच्याभोवती चिवचिवत उडत असतात, तशा आम्ही मुली बागडत होतो. ”

आणखी एक उपमा पहा.

“ झाडाची मुळे पाण्याचा ओलावा ज्या वाजूला मिळेल, त्या वाजूला पसरत जातात आपोआप. मनुष्याच्या भावनाचेहि तसेच नाही का ? प्रेमाचा जिव्हाळा जिकडे म्हणून लाभेल असे त्याला वाटते, तिकडे धाव घेते त्याचे मन. ”

आयुष्यात सुख मिळणे हे बाहेरच्या परिस्थितीपेक्षा आतल्या मनःस्थितीवरच अवलंबून आहे, हा विचार माडखोलकर पुढील शब्दानी माडतात, “ कोणत्याहि गोष्टीपासून होणार सुखदुःख हे तिच्या आपल्यावर होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिणामावर—ज्या अनुकूल—प्रतिकूल सवेदना आपल्या मनात उत्पन्न होतात त्याच्यावरच नसत का अवलंबून अखेर ! जगातलं सार सौंदर्य सकलक, सार सुख समर्याद अन् सारी तच्चे सापेक्ष आहेत.

त्यांना जी पूर्णता येते, ती केवळ आपण तस म्हणतो म्हणून, निव्वळ आपल्या भावनेच्या प्रभावान ! ”

आत्मचरित्राचा आभास

‘ दुहेरी जीवन ’ ही माडखोलकराची कादंबरी काही अशी आत्मचरित्रपर आहे असे म्हटले तरी चालेल. लेखकाच्या अनुभवाचे रंग थोडेफार त्याच्या वाङ्मयात कळत न कळत उमटतातच. पण ‘मी’ मध्ये हरिभाऊचे, ‘ उल्के’मध्ये खाडेकराचे किंवा ‘ स्मृति-लहरी’मध्ये वामनरावाचे आत्मचरित्र अधिक स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झाले आहे, तसेच या कादंबरीत माडखोलकराचे जीवन चित्रित झालेले आढळते. आपल्या कादंबरीवर सत्यसृष्टीचा मुखवटा चढविण्यासाठी त्यांनी श्री. वझे, जोगळेकर, डांगे, पर्वते, भिडे, डॉ. झकरायस वगैरे व्यक्तींचे व ‘ रविकिरण मडळा ’ सारख्या सस्याचे स्पष्ट उल्लेख केलेले आहेत. ‘ मला जगावस वाटत रे ! ’ हे जे करुण उद्गार माडखोलकरानी आपल्या जीवनात ऐकले, त्याचाच पडसाद मुशीलकुमार या कादंबरीत उमटवितो. ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरीतहि केशवच्या ‘ कपाळाला खळगा ’ पाहून एक म्हातारी भविष्य वर्तविते तोच प्रकार खुद्द माडखोलकराच्या आयुष्यात घडलेला आहे. अशा सत्य घटनांची कल्पिताशी गळत करूनच माडखोलकर आपली कादंबरी रचतात.

राजकारणाचीं टिंगळें

सत्यसृष्टीचा आधार व्यक्तीपुरताच घेऊन न थावता माडखोलकर आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, तो घडविणाऱ्या काहीं सस्था आणि त्या संस्थांचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी, याचाहि ‘ उद्गार ’ ते करतात. कॉंग्रेस व गांधीजी यांच्यावर त्यांनी या कादंबरीत आणि ‘ काता,’ ‘ मुखवटे,’ ‘ प्रमद्वरा ’ वगैरे कादंबऱ्यातहि जी टीका केली आहे, ती कलादृष्टीला कलकभूत आणि राजकीय दृष्टीने अज्ञानाची आहे. माडखोलकराना उदारमतवाद नको, गांधीवाद नको, रॉयवाद नको, साम्यवादहि नको,— पाहिजे आहे ‘ क्रातिवाद ’ असे ते म्हणतात. पण, फुटकळ व्यक्तीने दरोडे

घालणे व खून करणे यापलीकडे या क्रांतीचे तत्त्वज्ञान त्यांना स्पष्ट करता आले नाही. वैयक्तिक दहशतवादालाच त्यांनी हे व्यापक नाव आधी दिले आणि पुढे त्यावर ' सुभाषवाद ' या सोज्वळ नावाचे पाघरून घातले परंतु वकिमचंद्राची ' आनंदमठ ' किंवा शरच्चंद्राची ' भारती ' याप्रमाणे त्यांच्या कादंबरीचा आत्मा आणि तिच्या देहाचे अणुरेणु राजकारणाने स्फुरणारे नाहीत. त्याचे राजकारण ठिगळवजा आहे.

मुख्य सूत्र

विकृत प्रणयचेष्टाचे उत्तान वर्णन करणे, हेच माडखोलकराच्या कादंबरी-लेखनाचे मुख्य सूत्र दिसते. त्याला राजकारणाचा वास ते देतात तो, एखाद्या श्रृंगारिक लावणीचा आभ्यात्मिक शेवट करावा तितकाच. 'दुहेरी जीवना'चा नायक मुकुंदा हा मध्यप्रांताच्या पतप्रधानाचा पार्लेमेंटरी सेक्रेटरी दाखविला आहे. तो कामगार सघ, चरखा सघ, हरिजन सघ यांचाहि कार्यकर्ता आहे म्हणे. कादंबरीकार म्हणूनहि त्याचा लौकिक आहे. अशा दर्जाच्या पुढाऱ्याचे हे दुहेरी जीवन म्हणजे काय आहे ? तर नृत्य, जुगार, मद्यपान व व्यभिचार याचा चौखूर धिगाणा कायदेमंडळ व कायदेभंग याचे वर्णन केवळ झालरीसारखे लावलेले आहे. गांधीवाद व साम्यवाद याचा उपयोग चटणी-कोशिबिरीप्रमाणे केलेला आहे. सारे महत्त्व, सारी मदार आहे विकृत प्रेमावर.

उथळ टीका

गांधी-अर्विन कराराचा कालच पार्श्वभूमीसाठी घेऊन माडखोलकरानी लिहिलेली दुसरी कादंबरी म्हणजे ' शाप '. तिचा नायक निशिकात क्रांतिकारक आहे असे कादंबरीकार सांगतात. पण त्याचे वर्तन उल्लूपणाचे, बदफैलीपणाचे आहे. त्याचे प्रायश्चित्त त्याला घाणेरड्या रोगाने मिळते. ' काता ' कादंबरीचा नायक प्रियदर्शन हा मध्यप्रांताच्या माजी गव्हर्नराचा पुतण्या. गव्हर्नर सर महादेव ठाकूर याचे करारी व दिलदार स्वभाव-चित्र माडखोलकरानी उमदेपणाने रेखाटले आहे. पण शामासुंदरीचे ते ' मिष्टान्न-

भाडार', त्यातील ते मित्रमंडळ आणि त्याची चर्चा, पंडितजीची लाबलचक व्याख्याने व दहा-दहापानी पत्रे—या सर्वोमुळे कातेचे महत्त्व कादबरीत कमी झाले आहे. दाडी-यात्रेची पार्श्वभूमी नावापुरतीच आहे. याच प्रियदर्शनाला नायक बनवून व त्याचे तोडावर डॉ. खरे याचा मुखवटा चढवून माडखोलकरानी 'मुखवटे' या कादबरीत, गांधीवादावर उथळ टीका केली आहे. 'प्रमद्वरा' या शेवटच्या कादबरीतहि त्याच अज्ञानी टीकेचे तुणतुणे त्यानीं वाजविले आहे. पण स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या इतिहासाने माडखोलकराची ही सारी टीका फोल ठरविली आहे.

जीवनांतून पलायन

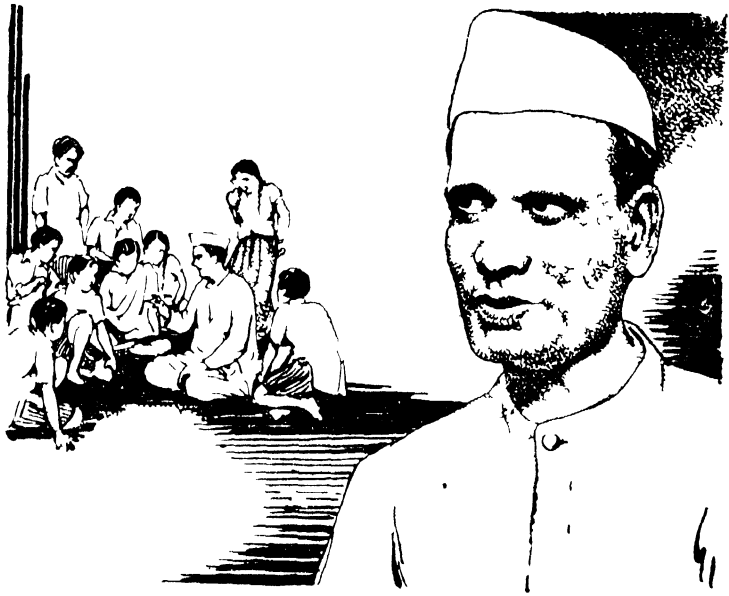
आत्मचरित्रपर किंवा राजकारणपर कथा-भागापेक्षा माडखोलकराच्या लेखणीचा खरा भर—किंवा बहर—स्वैर प्रणय-जीवनावर आहे. त्याचा खुला, पुरा व निर्भेळ आविष्कार 'नागकन्या' व 'डाक बगला' या दोन कादंबऱ्यात पहावयास सापडतो. या दोन्ही कादंबऱ्या युद्धकालातच लिहिलेल्या आहेत. पण त्यात उल्लू माणसाच्या नग्या नाचापेक्षा दुसरे काहीच नाही. "युद्धकाळात जर कादंबरी लिहायची, आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तीत व्यक्त करावयाचा नाही, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला?" असा बाणेदार सवाल प्रकाशकाना माडखोलकरानी 'नवे ससार' या कादंबरीच्या वेळी टाकला होता. तोच प्रश्न त्याच्या एखाद्या चहात्या वाचकाने त्याना या दोन कादंबऱ्याबाबत केला, तर त्याचेजवळ उत्तर काय आहे? 'नाग-कन्या' व 'मत्स्य-कन्या' याच्या मनसोक्त जलक्रीडा व प्रणयक्रीडा हाच का त्याचा युद्धकालीन क्षोभ? विकृत मनाचे कल्पनातरंग रगविणाऱ्या माडखोलकराच्या या उच्छ्वसळ कादंबऱ्या तरुण पिढीने न वाचल्या तरच त्याचेविषयीचा त्याचा आदरभाव टिकून राहील. या कादंबऱ्यात खरा वास्तववादहि नाही. समाजातील कोणत्याहि वर्गाचे प्रतिनिधि होणारी त्यातील पात्रे नाहीत. विद्यमान समाजास्थितीचे हे सत्य प्रतिबिंब नव्हे. शेकडो-नव्वे हजारो महाराष्ट्रीय कुटुंबांपैकीं एकात तरी या कादंबरीतल्यासारखे प्रणयाचे प्रसंग वा प्रकार

घडत असतात काय ? हा ध्येयवाद नाही की वास्तववाद नाही, केवळ पलायनवाद (Escapism) मात्र या कादंबऱ्यात भरलेला आहे. लहान मुलाची किरकिर थाबावी म्हणून त्याला अडाणी आई अफूची गोळी चारते, त्याचप्रमाणे रोजच्या जीवनातील कटकटीला कटाळलेल्या सुशिक्षित वाचकाना माडखोलकर आपल्या मोहक व मादक कल्पना-मूर्तीत फिरवून आणीत असतात. चदनवाडी व काता या दोनच कादंबऱ्या माडखोलकराच्या शुद्ध कथा-कौशल्याच्या निदर्शक आहेत.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ' श्री माडखोलकर हे राजकीय कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत ' या विधानाचे स्पष्टीकरण करा
- (२) माडखोलकराचे वाङ्मयीन गुरुजन कोण ? त्याच्याकडून त्यांनी कोणते वाङ्मयीन गुण घेतले ?
- (३) माडखोलकराची अभ्यास्य वृत्ति पुढील वाङ्मयनिर्मितीला कशी उपयोगी पडली ?
- (४) माडखोलकराच्या काही चांगल्या कादंबऱ्यांची नावे लिहा
- (५) काही कादंबऱ्यात माडखोलकरांनी नैतिक मर्यादा ओलाडल्या आहेत असे तुम्हास वाटते का ? का ?
- (६) ' माडखोलकराची वर्णने फार रेखीव असतात ' उदाहरणे देऊन हे विधान स्पष्ट करा
- (७) माडखोलकराच्या कादंबऱ्यांपैकी तुम्हास कोणती आवडली ? तिचे कथानक थोडक्यात या व तुम्हास ती का आवडली ते लिहा
- (८) 'माडखोलकराची भाषासरणी' या विषयावर एक लहानसा निबंध लिहा.

सानेगुरुजी : : : : ३

‘आधुनिक सत’ या रूपानेच श्री सानेगुरुजी यांना महाराष्ट्र ओळखतो. ज्ञानेश्वरादि सत येथे पूर्वी होऊन गेले, पण विसाव्या शतकातील या विज्ञानयुगातहि, गुरुजींनी आपले जीवन असे घालविले व सपविले की, त्यामुळे त्यांना ‘सत’ ही पदवी सहजच लाभली. चोहोकडे जडवाद व भोगवाद याच्या लाटा उसळत असताना आणि डोळस बुद्धिवादाचा व भौतिक शास्त्राचा प्रकाश झगझगत असताना, त्याग, सेवा, भक्ति, श्रद्धा, परोपकार आणि शेवटी आत्मसमर्पण असल्या दैवी गुणानी नटलेले निर्मल व निरहकारी जीवन गुरुजींनी घालविले, हे पुढील पिढ्यांना कदाचित् खरेहि वाटणार नाही—एक नुसता ‘चमत्कार’ वाटे. पण गुरुजींचा

निगर्वी स्वभाव, प्रेमळ वाणी आणि अखंड सेवा हे अलौकिक गुण माक्षात् पाहिलेले-अनुभविलेले शेकडो-हजारो लोक महाराष्ट्रात आहेत.

उदात्त रसाचे अभ्यंगस्नान

ज्ञान्याचे झुळझुळणे किंवा पाखराचे किलबिलणे, तसे गुरुजींचे सारे बोलणे-चालणे. ' करी मनोरजन जो मुलाचे । जडेल नाते प्रभुशी तयाचे ' अशी त्याची भावना. त्यामुळे लहान मुलाना गोष्टी सांगण्यात ते स्वतः रगून जात आणि त्या मुलानाहि गुगवून सोडीत मुलासाठी त्यांनी किती-तरी गोड गोड गोष्टी लिहिल्या ! आणि त्याची ती अद्वितीय कादंबरी ! महाराष्ट्रातील कोणा मुशिक्षिताने ती वाचली नसेल ? आणि वाचता वाचता आपल्या अश्रूंनी तिची पाने भिजविली नसतील ? सर्व महाराष्ट्रीय वाचक-वर्गाला या कादंबरीने उदात्त प्रेमाचे जणु अभ्यंग स्नानच घातले. मातृ-प्रेमाचे महिम्न-स्तोत्रच ते ! ज्ञानेश्वराची जशी ज्ञानेश्वरी, तशीच ' सानेश्वराची ' ' शामची आई ' दोन्हीमध्ये प्रेमाचे अभूत साठविलेले आहे एक सागर असेल व दुसरे सरोवर असेल, पण दोहोंमधील जीवन एकच.

तीन शुधा

सानेगुरुजींना आपल्या सानपणाची जाणीव फार होती. ' लहानाहून लहान ' ते होत. थोर पुरुषाची ' भित्री भक्ती ' ते करीत त्याचे ' प्रेम मुके ' होते. गांधीजी, विनोबाजी व सेनापति बापट यांच्याविषयी त्यांना अपार आदर-पण त्यांच्यापासून ते नेहमी दूरदूर रहात. मनातल्या मनात ते परमेश्वराची अशी प्रार्थना करीत की, " एक परार्धाश गांधी, एक परार्धाश टागोर, एक परार्धाश रामकृष्ण परमहंस अशा मिश्रणाचा मी बनावे. गांधीची सेवावृत्ति, रवीद्राची काव्यशक्ति व रामकृष्णाची भक्ति, या तिहीचा सगम माझ्यात व्हावा. हात सेवेत योडेफार रावोत, ओंठ गोड गाणे गुणगुणोत व डोळे देवासाठी ओले होवोत, या माझ्या तीन शुधा आहेत.' सेवा, भक्ति व काव्य या त्रिगुणाचा विकास गुरुजींनी आपल्या जीवनात केला-महाराष्ट्रातील कुमाराची ते ' आई ' बनले

आईचें स्तोत्र

सानेगुरुजी यांचे नाव पाडुरग सदाशिव साने. लहानपणी त्यांना ' पढरी ' म्हणत. पढरीच्या पाडुरगाची सेवा पुढे प्राणपणाने करणाऱ्या या सताला पाडुरग हे नाव किती शोभते ! त्याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील पालगड येथे ता. २४ डिसेंबर १८९९ रोजी झाला. हा दिवस म्हणजे दया-मूर्ति येशूख्रिस्त याचा जन्मदिन. पालगड येथे मराठी चौथीपर्यंत पढरीचे शिक्षण झाले. पण खरे शिक्षण मिळाले आईकडूनच. तीच त्याच्या मनाची मूर्तिकार व शीलाची शिल्पकार. तिनेच पढरीच्या अतःकरणात प्रेम-भावनेची रोपे लावली. वेळीवरील कळ्या खुडून नयेत, मेलेल्या चिमणीचे सुतक धरावे, गाईशी नातळग माणसाप्रमाणे ममतेने वागावे, काही झाले तरी खोटे बोलू नये-इत्यादि भूतदयेच्या उदार भावना लहान लहान प्रसंगातून तिने त्याला नकळत शिकविल्या. आईचे नाव होते यशोदा. पढरीला तिचे शिक्षण खरोखरच यशोदायक झाले.

आईला तो गुरु मानी, कल्पतरु मानी. या आपल्या भावनेचेच वर्णन त्यांनी ' शामची आई ' मध्ये पुढील शब्दांनी केलेले आहे. ' आई-या अक्षरात श्रुतिस्मृति आहेत, सारी महाकाव्ये आहेत. या दोन अक्षरात माधुर्याचा सागर आहे, पावित्र्याचा आगर आहे, फुलाची कोमलता, गगेची निर्मलता, चंद्राची रमणीयता, सागराची अनतता, पृथ्वीची क्षमता ही सारी आईजवळ पहावयास मिळतील, सारी दैवते आईत येऊन गेली. आई हे दैवताचे दैवत आहे. '

गरिबीशीं झुंज

मराठीच्या चार यत्ता पुऱ्या झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठी गुरुजी दापोलीस गेले. त्यापूर्वी ते पुण्यास मामाकडे काही काळ राहिले होते. दापोलीस असल्या वेळेपासूनच त्यांनी जुने सत वाङ्मय वाचावयास सुरुवात केली. संस्कृत काव्यहि त्यांनी अभ्यासले, पाठ केले. स्वतः कविताहि ते रचू लागले. वक्तृत्व विकासले. दर शनिवारी बारा मैल पायी चालून ते दापोलीहून पालगडला जात. गरिबीमुळे तेथून ते औंध येथे शिक्षणासाठी

गेले. त्या सस्थानात शिक्षण मोफत होते. कोठे कोकण व कोठे औंध ! पण आईने प्रोत्साहन दिले, ' ध्रुवाप्रमाणे जा ! ' औंध येथे अत्यंत गरिबीत राहून त्यानी ज्ञान मिळविण्यास सुरुवात केली. कोठेच जागा मिळेना, तेव्हा मशिदीजवळ चार आणे भाड्याच्या खोलीत राहून व माधुकरी मागून त्यानी दिवस काढले कधी अन्नछत्रात जाऊन, कधी पाण्याबरोबर भाकरी खाऊन, तर कधी उपवास करून ते विद्यादेवीची आराधना करीत होते पिठाच्या गिरणीत साडलेल्या पिठावरहि त्यानी आला दिवस घालविला. पण प्लेगने खो दिला. म्हणून गोधळून ते पुणे येथे आले तेथे तरी काय ? विद्येच्या मार्गावर गुलाबाच्या पायघड्या थोड्याच घातल्या होत्या ? तीन दिवस तर नुसते डाळेचुरमुरे खाऊन त्यानी काढले. एका मित्राच्या घरी ते रहात, सहा सहा महिन्यात हजामत नसे. आठवड्यातून चार दिवसाचेच वार लागले. अर्थात् तीन दिवस त्याना उपवास पडे. दोन्ही वेळा जेवण तर त्याना प्रायः कधीच मिळत नसे. रात्रीचे जेवण म्हणजे बहुधा बुधवार बागेत हवा खाणे हेच. ' नूतन मराठी विद्यालया त सहाव्या यत्तेमध्ये त्यानी नाव दाखल केले. बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांपैकी कोणी आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा ते जीव तोडून करीत. मडईत गेले तर कुडबुड्या जोड्याला त्यानी आपल्या अगातील कोट व जोडा दिला. १९१८ साली ते मॅट्रिक झाले. त्यावेळी त्याना किती आनंद वाटला असेल, हे एक आगरकर जाणोत ! ' सुखदुःखाची पारडी समान ' राखण्यासाठीच की काय, याच वर्षी गुरुजीची आई इहलोक सोडून गेली.

गुरुकुलांत गुरुजी

खाचखळग्यातून व काठ्याकुठ्यातून धावण्याची शर्यत असते ना ? तसाच प्रकार गुरुजीच्या विद्याभ्यासाचा होता. अडचणीना न जुमानता ते शिक्षणाची चढण हसतमुखाने चढत होते. ते कॉलेजात गेले. तेथे खूप वाचावे आणि एकलकोड्या वृत्तीने रहावे, असे त्याचे वर्तन असे. अभ्यासातील नैपुण्याने ते आपल्या प्राध्यापकाना चकित करीत. ' न्यू पूना कॉलेज ' मध्ये असताना त्यानी लिहिलेल्या मराठीच्या उत्तरपत्रिका त्याचे

गुरु प्रा. पोतदार यानी अजून जपून ठेवल्या आहेत. इटरच्या परिक्षेत त्यांना संस्कृतची शिष्यवृत्ति मिळाली. १९२२ साली ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झाले. त्यामुळे कॉलेजातील फेलोशिप त्यांना मिळाली. तिच्या आधारावर ते १९२४ साली एम. ए. झाले. त्यापूर्वीच खानदेशातील अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमंदिरात ते फेलो म्हणून राहिले. नंतर प्रताप हायस्कुलात १९२४ च्या जूनपासून ते शिक्षकाचे काम करू लागले. त्या कामाशी ते अगदी तन्मय झाले. रात्रंदेवस, तन-मन-धन ओतून ते विद्यार्थ्यांना शिकवीत, सभाळीत व वाढवीत. गुरु-कुलच झाले होतें ते खरेखुरे ! तासाच्या घटेचे किंवा महिन्याच्या पगाराचे भान त्यांना नसे !

विद्यार्थ्यांवर ते आईसारखी माया करीत. वसतिगृहामध्ये राहून ते साऱ्या विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेत. विद्यार्थींचा काय पण गोपाळसारख्या गड्याशीहि ते भावाप्रमाणेच वागत-त्यांच्या आजारीपणात अलोचन जागरण करून सेवागुप्ता करीत. पडित जमिनीमध्ये ते बाग फुलवीत. ' छात्रालय ' या नावाचे एक दैनिक ते काढीत. ते सारे गुरुजी स्वतः एकटे एकटाकी लिहीत. ते वाचण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या उड्या पडत. शाळेच्या चालकानी छापील मासिक काढण्यासच त्यांना उत्तेजन दिले. त्यातहि गुरुजीच पुष्कळ लिहित. आपल्या पगारातील बचत करून, ते पैसे गुरुजी मासिकासाठी खर्च करीत हे ' विद्यार्थी ' मासिक सरकारने बंद केले.

कारागृहांतील शीघ्र साहित्य

गांधीजींनी १९३० साली कायदेभगाचे रणशिंग फुकले. त्याची दाडी-यात्रा देशभर दुमदुमू लागली. स्वातंत्र्य-संग्रामाची ती घोषणा-मातृभूमीची ती हाक कानावर पडताच, गुरुजी त्या गुरुकुलातून बाहेर पडले आणि राष्ट्रीय आंदोलनात सामील झाले. सारा खानदेश आपल्या वक्तृत्वाने त्यांनी हलविला. सरकारने त्यांना पधरा माहिने सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. आधी धुळे व नंतर त्रिचनापल्ली या तुरुंगात गुरुजी

सक्तमजुरी भोगीत होते. चक्की पिसण्याचे कठीण कामहि त्यांना देण्यात आले होते. पुढे १९३२, १९३४, १९४० व १९४३ साली पुनः पुनः तुरुंगवास त्यांच्या वाढत्या आला. तुरुंगातील छळ, अपमान, अन्याय—सारे काही त्यांनी शातमने सोसले. एवढेच नव्हे तर, ते विष पचवून त्यांनी प्रसन्न साहित्याचे अमृत निर्माण केले. कारागृह हे त्यांना जणु शालागृहच झाले.

नाशिक तुरुंगात असताना त्यांनी “शामची आई” ही आपली अमर कृति लिहिली. त्यावेळी त्यांच्या लेखणीत वीज सळसळत होती मातृप्रेमाने त्यांचे अतःकरण अथाग भरलेले होते आणि पावसाळ्यातील पाण्याने भरलेला मेघ वारा लागताच पर्जन्याच्या जशा सहस्रधारा सोडतो; तशा मातृप्रेमाच्या अमृतधारा गुरुजींनी या आपल्या कादंबरीत ओतल्या आहेत. अवघ्या तीन दिवसात सुमारे तीनशे पानांची ही रसपूर्ण कादंबरी गुरुजींनी लिहिली. ‘भारतीय संस्कृति’ हा ग्रंथ तर तात्त्विक व विवेचक असा प्रबोध आहे पण तोहि त्यांनी रचला अवघ्या पाच दिवसात. गांधीजींचे गोष्टीरूप चरित्र तुरुंगातल्या एका रात्रीत त्यांनी लिहिले. ‘क्रांतीच्या मार्गावर’ हे पुस्तक ४८ तासात त्यांनी लिहून पुरे केले. ‘कला म्हणजे काय?’ हा टॉलस्टॉयच्या ग्रंथाचा अनुवाद तर तीन दिवसात त्यांनी पुरा केला. त्यांच्याइतके शीघ्र लेखन करणारे लेखक मराठीत विरळाच !

‘काँग्रेस’ चे संपादन

चळवळ संपली, तरी गुरुजींची राष्ट्रसेवा चालूच राहिली. १९३६ साली फैजपूर येथे खेड्यातील पहिली काँग्रेस भरली. तिच्या पूर्वतयारीसाठी गुरुजींनी जिवाचे रान केले व सारा खानदेश पालथा घातला. ते घराघरात गेले, तरुणांच्या पोटात शिरले आणि काँग्रेसचा प्रचार त्यांनी झझावाताप्रमाणे केला. त्यांनी आपले जीवनच काँग्रेससमय करून टाकले होते. उत्कृष्ट भावना हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा, ज्यावेळी जे हातीं घेतील, ते शेवटच्या टोकाला नेऊन पोचवतील, मिळमिळीतपणा, अर्धवट-

पणा, हिशेबीपणा, आस्तेकदमपणा-त्याच्या गावींच नसे. काँग्रेसच्या प्रचारा-साठी १९३८ साली त्यानीं ' काँग्रेस ' साप्ताहिक काढले. ते परक्या सरकारच्या डोळ्यावर आले त्यानी चार हजार रुपयाचा जामीन मागितला. तेव्हा ते पत्र बंद पडले. पत्र बंद पडले, तरी गुरुजींचे काँग्रेस-कार्य चालूच राहिले. काँग्रेसचे सभासद महाराष्ट्रात एक लाख व्हावेत म्हणून त्यानीं १९३७ साली २१ दिवसाचे उपोषण केले. १९४४ सालीहि नाशिक तुरुंगात कामगारासाठी त्यानी २१ दिवसाचा उपवास केला. हे त्याचे आध्यात्मिक शस्त्र होते. शेवटचे आध्यात्मिक शस्त्र म्हणजे प्राण-त्याग. तेहि त्याच्याजवळ सदैव सिद्ध असे. लोक-कल्याणासाठी ते आपले प्राण आपल्या ओजळीत घेऊनच उभे होते अमळनेर येथील कामगारावर अन्याय होतो आहे, असे कळताच गुरुजीनी जाहीर केले, " मी तापीत उडी घेईन. " केवढी भूतदया ! केवढा त्याग ! त्याच्या प्रभावाने पतप्रधान ना. खेर तेथे गेले व त्यानी कामगारावरील अन्याय दूर केला

मातृ-देवाचा क्रांति-देव

' चले जाव 'च्या चळवळीत १९४३ साली गुरुजीनी भूमिगत राहून मोठी बहादुरी गाजविली. ' मातृदेव श्याम क्रांतिदेव बनला ! ' शूर सेना-पतीच्या स्फूर्तिदायक भाषेमये ते गुप्त पत्रके (बुलेटिन्स) काढीत. त्याच्या साहित्याचा तो ओजस्वी नमुना अज्ञातच आहे. ४२ च्या चळवळीतीत हुतात्म्याचे पोवाडे गात ते महाराष्ट्रभर हिडले. त्यातील वीर व करुण-रसानीं ते २०-२०, २५-२५ हजार श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करीत श्रोत्याच्या डोळ्यातून अश्रूंचे पाझर काढण्याइतके भावनापूर्ण व प्रभावी वक्तृत्व गुरुजींचे होते. त्याचे भाषण वा लेखन जसे रडवे, तसेच कडवेहि होते. १९४६ साली ' कुमार-साहित्य-समेलनाचे ' ते अध्यक्ष होते. ' कामकऱ्याच्या खोलीत जा, दरिद्री नारायणात मिसळा ' असा संदेश त्यानी कुमारांना दिला. ' वाङ्मय हे जीवनाच्या अनुभवातून निर्माण होणारे आहे. जीवनाची उत्कटता वाङ्मयात प्रगट व्हावयास पाहिजे,

साधेपणात सत्याचा आविष्कार होत असतो. विराट समाज हाच देव. त्याच्या गरजा पहा. ' असे त्याचे वाङ्मयविषयक तत्वज्ञान होते. त्याच आधारावर त्यांनी सुमारे ८० पुस्तके लिहिली. त्यातील २० अनुवाद आहेत. पण ते स्वतंत्र ग्रंथाइतके सरस वठले आहेत.

हरिजनांविषयीं अनुकंपा

केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक अन्यायहि दूर करण्याची त्यांना तळमळ होती. हरिजनाविषयीं त्यांना गाढ अनुकंपा वाटे विनोबाजींच्या एका उद्गाराने ती भावना टिचवली गेली. ' हरिजनाना पटरपूरचे विठ्ठलमंदिर खुले झाले पाहिजे ' अशी घोषणा त्यांनी केली पुणे हें महाराष्ट्राचे मस्तक असले, तर पटरपूर हे त्याचे हृदय आहे तेथील देऊळ खुले झाले म्हणजे लाखो वारकरी समतेचा संदेश गावोगाव पोचवतील आणि त्यामुळे तेथील शेकडो देवळे खुर्ला हातील, अशी गुरुजींची अपेक्षा. चार महिने त्यांनी मंदिर-प्रवेशासाठी महाराष्ट्रभर हिंडून प्रचाराचा पाऊस पाडला त्यावेळची त्यांची भाषणे म्हणजे सहज-स्फूर्त वाङ्मयच आहे. शेवटी पटरपूर येथे ता. १ मे १९४७ रोजी, वैशाखी एकादशीस, त्यांनी प्राणातिक उपोषण मांडले त्या दिवशी ८०० खेड्यात सभा भरल्या. सारा महाराष्ट्र हादरून गेला दहा दिवसानंतर बडवेमंडळींनी भागवतधर्माचे स्वरे तत्त्व ओळखून हरिजनाना पादुरगांचें मंदिर खुले केले

इच्छा-मरण

राजकीय व सामाजिक विषमतप्रमाणेच ' आर्थिक वर्गभेदाशीहि गुरुजींनी युद्ध पुकारले होते आर्थिक समतेसाठीं समाजवाद हवा, या विचाराचा ते प्रचार करू लागले १९४८ साली त्यांनी मुंबई येथे ' कर्तव्य ' नावाचें दैनिक एक वर्षभर चालविले. गांधीजींची हत्या एका महाराष्ट्रीयनने केली, याचे दुःख बुण्यासाठीं त्यांनी १९४८ साली २१ दिवसाचा उपवास केला. त्याच वर्षी ता. १५ ऑगस्टपासून त्यांनी ' माधना ' नावाचे साप्ताहिक चालविले. त्यातून ते लोकशाही समाजवादाचा प्रचार

करीत. पण त्या साप्ताहिकाचे स्वरूप मुख्यतः सांस्कृतिकच आहे. भारता-तील भिन्नभिन्न संस्कृतीचे दळणवळण वाढावे या हेतूने त्यांनी ' आतर-भारती 'ची कल्पना या साप्ताहिकातून जोराने माडली. त्यासाठी ते व्याख्यानेहि देत. १९५० साली कर्नाटकातून आतर-भारतीचा दौरा पुरा करून ते मुंबईस परत आले.

आणि ता. ११ जून रोजी त्यांनी आपल्या जीवनाचा अमृत-कुंभ आपल्या इच्छेने, आपल्या हाताने, फोडून टाकला ! ' डोम्यात असह्य वेदना ' झाल्याने त्यांनी शोपेच्या गोळ्या घेऊन शातपणे काळझोप घेतली. ज्ञानेश्वरांच्या जिवत समाधीचे स्मरण व्हावे असाच हा हृदयद्रावक प्रसंग ! साऱ्या महाराष्ट्राच्या हृदयाचे दुःखाने पाणी पाणी झाले. जे जे काही पवित्र, उदात्त व मंगल आहे, त्याची शिकवण आपल्याला देणारा प्रेमळ गुरु, निर्मळ पुढारी व त्यागी सत आपणास दुरावला याबद्दल लहानयोर सर्व महाराष्ट्रीयाना हळहळ वाटली. त्याच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे शोकाचा धक्का सर्वांना अधिकच बसला त्याच्या स्मरणार्थ ' आतरभारती ' साठी मुमारे एक लाखाचा निधि महाराष्ट्रात जमला. त्यापूर्वी त्यांना एक लाखाची थैलीहि त्याच्या भक्तगणाने अर्पण केली. त्या सर्वांचा ' विश्वस्त निधि ' करण्यात येऊन समाज-सेवेसाठी ते पैसे उपयोजले जात आहेत स्वतः गुरुजींनी आपल्या हयातीत किती विद्यार्थ्यांना किती पैसे दिले याची गणतीच नाही. पुढेपुढे प्रकाशकाकडून त्यांना हजारो रुपये मिळत, पण ते सारे ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींना, राजग्य यज्ञातील धर्मराजाप्रमाणे, गुरुजी मुक्तहस्ताने वाटीत.

पवित्र वातावरण

सानेगुरुजींची कादंबरी वाचणे म्हणजे एखाद्या पवित्र देवळात जाऊन बसणेच होय. फुलाचे हार आपला मद गंध दरवळीत आहेत, तुळशीच्या मजिरी आपला पवित्र परिमल पसरत आहेत, नीराजनाची शात ज्योत स्निग्ध प्रकाश पाडीत आहे आणि बाहेर बारीक सनई कोमल राग आळवीत आहे-अशा देवालयात, स्नान करून, शुचिर्भूत होऊन, क्षण दोनक्षण चितन व ध्यान करण्यात जे आनंद, तोच गुरुजींची गोष्ट व कादंबरी

वाचताना लाभतो. तुकाराममहाराजांनी पाडुरगाला जितम्या परोपरीने आळविले असेल, तसेच ह्या पाडुरगाने आपल्या आईची कथा घोळघोळून सांगितली आहे. आपल्या मुलाचे अगी भूतदया, वधुप्रेम, सत्यनिष्ठा, धीटपणा, स्वावलंबन, स्वाभिमान वगैरे गुण यावेत, म्हणून शामच्या आईने त्याला लहान लहान प्रसगातून योर शिकवण कशी दिली, याचे 'करण व गोड कथात्मक चित्र' म्हणजेच ज्यामर्ची आई !

योर संस्कृतीचे रम्य चित्र

नाशिकच्या तुरुगात १९३३ साली दिवसभर सक्तमजुरी करून पाच रात्रीमध्ये ही कादंबरी गुरुजींनी लिहून पुरी केली तुरुगात त्यांनी छत्तीस प्रकरणे लिहिली व बाहेर आल्यावर नऊ प्रकरणे वगळली. मातेचा महिमा हे या पुस्तकातील मध्यमत्र आहे. त्याचरावरच साव्या व रम्य संस्कृतीचे चित्रहि यात आले आहे ही या पुस्तकाची भूमिका मागून गुरुजी प्राजळपणे व निरभिमानाने प्रस्तावनेत मागतात, " हे पुस्तक पवित्र आहे हृदयातील सारा जिव्हाळा येथे ओतप्रोत भरलेला आहे या गोष्टी लिहीत असताना माझे डोळे शतवार ओले झाले होते. अनेकदा गहिवरून व उचवळून आले होते * * * * * तुरुगात अनेक मित्रांना या रात्री आवडल्या, त्यांना वाचून दाखवीत असता तेहि रडले व मीहि रडलो " मराठीत व काय पण साऱ्या भारतीय भाषामध्ये मातेचा महिमा गाणारी ही कादंबरी अद्वितीय आहे.

हृदयाचा आविष्कार

गुरुजींनी स्वतःच्या आईचेच पवित्र चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. " हृदय भरलेलेच असे, भराभरा गाईने कागदावर ओतावयाचे एवढेच उरलेले असे. " अशी मनाची स्थिती ही कादंबरी लिहिताना गुरुजींची होती. गाईची कास दुधाने भरलेली. हीच कवीची अवस्था ! जणु काही मारुतीप्रमाणे आपले अतःकरण फाडूनच त्यातील आपल्या मातेची मूर्ति गुरुजींनी जगाला दाखविली आश्रमातील आपल्या सवगड्यांना शाम आपली जीवनकथा रोज रात्री सागत आहे. प्रस्तावनेच्या शेवटी भावनापूर्ण

शब्दानी गुरुजी लिहितात, “ आज श्यामची आई माझ्या घरातून सर्वांना भेटण्यासाठी बाहेर पडत आहे. तिने स्वतःच्या मुलाला वाढविले, त्याप्रमाणे इतर मुलाबाळानाहि वाढविण्यासाठी ती बाहेर पडत आहे. उघड्या दारातून ती आत शिरेल, बंद दारे ठोठावून पाहिल, परंतु सारींच दारे बंद झाली तर ? तर ती माझ्या घरातच येऊन राहिल, माझ्या हृदयात तर ती आहेच आहे.” नवल नाही की, महाराष्ट्रातील लाखो दारे या प्रेमळ व परोपकारी आईच्या स्वागतासाठी खुली झाली. बारा आवृत्त्या मराठीत तर निघाल्याच. पण हिंदीतहि या पुस्तकाचे भाषांतर झाले. मातृमहिम्नाची ही सत्य कथा चित्रपटाच्या रुपेरी पडद्यावर आली

चारित्र्याचा वस्तुपाठ

साध्यामुऱ्या जीवनातील लहान लहान प्रसंग ! पण त्यातूनच गुरुजीनी केवढा मोठा ‘ आशय ’ व्यक्त केला आहे ! श्यामने कधी फुलाच्या कळ्या तोडल्या, तर त्यावरून त्याच्या आईने त्याला प्रेमाचा धडा द्यावा, कधी मोरी गाय मरण पावली, तर आईने जेवू नये, कधी श्यामने दक्षिणा आणली, तर ती आपण घेऊ नये, असे सागून आईने त्याला स्वाभिमानाचा धडा शिकवावा. कधी पत्रावळ लावण्यास श्यामने नकार दिला, तर त्याला जेवावयास न घालून स्वावलंबनाचा किंता घालून द्यावा, कधी श्याम पोहावयास गेला नाही, तर आईने त्याला मारमार मारावे, पण त्याच्या अंगी धीटपणा आणावा, जेवणावळीत श्लोक म्हटल्याचा थाप देणाऱ्या श्यामला आईने सत्याचा महिमा शिकवावा, कधी आजारी मोलकरणीला आईने आपल्या मुलाबरोबरच जेवू घालावे—एक ना दोन, दररोज, हरघडी, ज्या ज्या लहानसहान घटना घडतात, त्या जणु परमेश्वराला पाहण्याच्या दुर्बिणीच आहेत, अशा दृष्टीने श्यामची आई त्याचा उपयोग करून घेत असे. ‘ मनुष्यावरच नव्हे तर गार्डगुरावर, फुलापाखरावर, झाडामाडावर प्रेम करावयास तिनेच शिकविले ’ त्याचा परिणाम काय झाला ? तर, गरीब गवतारू झोपडीत श्यामचे कुटुंब रहावयाला गेले असताना त्या रात्री आकाशातील एक तारा पडला. ते पाहताच श्याम आपल्या आईस म्हणतो, “ हे घर पहावयास ते तारेहि येतील. कारण

आपल्या घरात प्रेम आहे, तू आहेस. ” आणि हे प्रेम कुणाबद्दल ? चिमणीच्या पिलाबद्दलहि. खाली पडून ते पितू मेले तर श्यामने त्याचे सुतक धरले !

गद्य-काव्यच हें !

किती साधा हा प्रसंग ! कैक मुलाच्या नजरेस तो पडला असेल आणि क्षणात विसरलाहि गेला असेल. पण श्यामचे अतःकरण अनुकंपेने थब-थबलेले ! त्यामुळे त्याला “ शोधता शोधता झाडावरून पडलेले एक पाखराचे लहानसे पितू आढळले. त्याची छाती धडधडत होती. फारच उचावरून ते पडले होते. त्याची फारच दुर्दशा झाली होती. लोळागोळा झाला होता. अजून त्याला नीट पख फुटले नव्हते. डोळेमुद्रा ते नीट उघडीत नव्हते. लोहाराचा भाता जसा हलत असतो, त्याप्रमाणे त्याचे सारे अंग एकसारखे हलत होते, खाली वर होत होते त्याला जरा हात लावताच ते आपली सगळी मान पुढे करी व ची ची असे केविलवाणे ओरडे. ” रे टिळकाच्या “ केवढे हे कौर्य ! ” या कवनातील भाव वरील गद्य उताऱ्यातून व्यक्त होत नाही काय ?

अखेर ते विचारे पितू मेले. त्याची उत्तरक्रिया श्यामने नको का करावयास ? त्याने आईजवळ एक फडके मागितले. श्यामचीच आई ती ! “ आईला एक जुनी फाटकी जरीची चोळी होती. त्या चोळीचा एक तुकडा आईने फाडून दिला. त्या रेशमी कापडात त्या पिलाला आम्ही घेतले व जेथे फुलझाडे होती तेथे गेलो. शेवती व मोगरे याच्यामध्ये त्याच्यासाठी खळगी खणू लागलो. आमच्या डोळ्यातून पाणी गळत होते. अश्रूंनी जमीन पवित्र होत होती. खळगी खणली. त्या खळगीत फुलें घातली. त्या फुलावर त्या पिलाचा देह त्या वस्त्रात गुंडाळून ठेविला, परंतु त्यावर माती ढकलवेना—लोण्याहून मऊ अशा त्या सुंदर चिमुकल्या देहावर माती ढकलवेना शेवटी डोळे मिटून माती लोटली. ” पद-लालित्य नाही, लयबद्ध रचना नाही की भाषेचे अलंकार नाहीत, तरी हें गद्यकाव्य आहे खास.

पति-प्रेमाचें दर्शन

पाखराबद्दल ही आस्था, हें प्रेम, ही माया ! मग माणसाबद्दल किती ?— आणि घरातल्या माणसाबद्दल ?—मुलावाळाबद्दल ?—पतिबद्दल ? एकदा श्यामचे वडिल परगावी गेले होते. परत येताना जगलात त्यांना काही मागानीं मारले. ती बातमी कळताच श्यामची आई कळवळून देवाला अशी प्रार्थना करू लागली, “ माझे सौभाग्य—नको, आई नको ! त्यावर कुन्हाड नको पडू देऊ. मी काय करू ? कोणते व्रत घेऊ ? देवा ! माझी करुणा येऊ दे हो तुला. तू करुणेचा सागर. येऊ दे हो घरी सुखरूप. पाहीन त्यांना डोळे भरून, नादू तुझ्या आशीर्वादे मुखाने जन्मभर. मला दुसरे काही नको. नकोत हे दागिने, नकोत हीं मोठीं वस्त्रे. कशाला मेली ती खोती ? नको मला, काही नको. पति हाच माझा दागिना, तेवढा दे. देवा ! दे ”

आईच्या पति-प्रेमाचा एक प्रसंग तर अत्यंत हृदययुगम आहे. श्यामचे घराणे पूर्वी श्रीमतीचे—सरदारामारखे होते. पण ते वैभव कोसळले. गरिबी आली. झोपडीत सारेजण राहू लागले. तशा स्थितीत दिवाळी आली. पण घरात साराच खडखडाट तरी वडिलानीं मुलाना एकएक नवीन सदरा केला त्याच्या स्वतःची धोतरे पार फाटली होती, आईने ती सतरादा शिवली होती—सतरा टिकाणी शिवली होती वडिलाचे प्रेम असे की, त्यानीं मुलाना सदरे केले, पण स्वतःला काही धोतरे घेतली नाहीत राज धोतराचा फाटका भाग निःश्यामध्मे लपवून वडील वेळ मारून नेत असत आईलामुद्रा कितीतरी दिवसात नवीन लुगडे मिळाले नव्हते. पुण्याच्या मामानी आईला भाऊजीजेचे तीन रुपये पाठविले. त्या तीन रुपयांचे आईने काय घेतले ? स्वतःला लुगडे ? छे ! तिने गुपचुप मुलाकडून एक धोतरजोडी विकत आणली आणि दिवाळीच्या दिवशी, एकदम ती आपल्या पतीपुढे करून त्यांना चकित केले धोतराचा वृत्तात ऐकल्यावर वडिलाना खेद वाटला. तेव्हा त्या पति-पत्नीत झालेला उदात्त प्रेमाचा सात्विक सवाद ऐका. “ माझे सारे तुमचेच आहे व तुमचे ते माझेच आहे. आहे तरी काय आपणाजवळ ? तुम्ही नवीन धोतर नेस-

लात म्हणजे मीच नवीन लुगडे नेसल्यासारखे आहे. त्यातच माझा आनंद आहे. नेसा, मी त्याला कुकवाचे बोट लावले आहे. ” आई म्हणाली.

“ मी नवीन धोतर नेसावे व तुला नवीन लुगडे नसावे यान्हे मला नाही का वॉईट वाटणार ? तुला आनंद होत आहे, परंतु मला दुःख होत आहे. तू आपल्याला आनंद मिळविलास आणि मला ? ” त्याच्याने बोलवेना.

माझा आनंद तो तुमचाच आहे. ”

पति-पत्नीच्या प्रेमाचे अद्वैत किती साऱ्या प्रसंगातून दृष्टीस पडत आहे!

कलेचें अकृत्रिम सौंदर्य

अशा त्यागातील वेभवाचा, गरिबीतील श्रीमतीचा, अचोलभ्या वस्तुत्वाचा सात्त्विक सवाद किती मराठी कादंबऱ्यामध्ये वाचावयास मिळतो ? नाही म्हणावयास वामनराव जोंगी यांनी आपल्या ‘ स्मृति-लहरी ’ या कादंबरीत त्या दिव्य प्रेमाचे थोडेबहुत तुषार उडविले आहेत केवळ कलेच्या विकासासाठी. एखाद्या कादंबरीकाराने या प्रसंगाची प्रतज्ञा अशी केली असती की, वडिलानी आपल्या हातातील सोन्याचें पवित्रक विकून त्याच्या पेशातून आईला लुगडे विकत आणले. पण अशी तत्रयुद्ध प्रमाण-बद्धता कृत्रिम बनत जाते, असत्य वाटू लागते ती नमूदी म्हणून काय झाल ? गुरुजींनी रंगविलेल्या प्रसंगात काय रस निर्माण होत नाही ? त्याची गोडी चागल्यास जीभ मात्र, अतिरजित वर्णने वाचून वाचून चरबट झालेली नसावी अत्तराचा सूक्ष्म गंध किंवा मगीताचें सूक्ष्म कपन जाणव्याम इद्रियेहि तशीच तल्लक व निर्मळ असावी लागतात

श्यामचे स्वभाव-लेखन

आईचे पतिवर हे प्रेम-आणि मुलावरहि तसेच ! श्याम उग्रजी शिक्षणासाठी दापोलीस राहिला होता. तेथून एका शनिवारी स याकाला बारातेरा मैल पायी चालून तो घरी आला. आईला विशेषच आनंद वाटला, म्हणून जेवताना तिच्या हातून थोडासा पक्तिप्रपच घडला. तो कसा

हे श्याम सागतो, “ आरती झाली. पाने वाढलीं. आम्ही जेवावयास बसलो. आईने मला दही वाढले. मलाच वाढले. माझ्याजवळ लहान भाऊ होता. त्याला नाही वाढले. माझ्याकडे कोणाचे लक्ष नाही असे बघून माझ्या पानातील दही मी लहान भावाच्या पानात घातले व त्याला भात कालवून दिला. ते दही त्याला देताना मला धन्यता वाटत होती मी त्या दिवशी अगदी हळुवार मनाचा झालो होतो. त्या वेळेस माझ्या शरिरास कोठेहि वोट लावले असते तर चटकन् पाणीच बाहेर आलें असते. जणु मी अश्रुमय बनलो होतो ! आसवाची मूर्ति झालो होतो. ” त्यागाच्या बाबतीत श्यामने आईची बरोबरीच केली. श्यामच्या अशा प्रेममय स्वभावाचे लेखन गुरुजीनी अथपामून इतिपर्यंत सुरेख केलेले आहे.

कल्पकतेची चमक

कोकणची सृष्टि गुरुजीची लाडकी. तेथील समुद्राचे वर्णन ते असे करतात, “ समुद्र शेकडो हातांनी हळूच गुदगुल्या करावयास हसत हसत खेळत येत होता. पायाखालची वाळू लाट माघारी जाताच निसरत होती. आम्ही मायलेकरे ईश्वराच्या कृपासमुद्रात डुवत होतो पाणी खारट होते, तरी तीर्थ म्हणून आई योडे प्यायली व तिने मलाहि प्यावयास लावले. आईने समुद्रास फुले वाहिली, हळदकुंकू वाहिले. समुद्राची तिने पूजा केली. चार आणे समुद्रात फेकून दिले ! मोत्याच्या राशी ज्याच्या पोटात आहेत त्या रत्नाकराला आईने चार आणे दिले ! ती कृतज्ञता होती. ” सोपी भाषा ! थोर भावना !

चादण्या रात्रीची समुद्रावरील मौज गुरुजी पुढील शब्दांनी सागतात, “ आपल्या मुलाच्या अगाखाद्यावर घालण्यासाठी समुद्राने दागदागिने आणले आहेत की काय असेहि मनात येते. किंवा चंद्रच शेकडो रूपे घेऊन खाली लाटाशीं खेळण्यासाठी उतरला आहे, असे वाटते. सारी मौज असते. वारे वहात असतात, नारळी डोलत असतात, लाटा उसळत असतात, दीप चमकत असतो, चंद्र मिरवत असतो आणि पडाव भरत असतो. ” गुरुजीचे काही काव्य गद्यरूप असले, तरी त्याचें पुष्कळसे गद्य काव्यमय आहे, याचा हा पुरावाच होय.

सुविचारांची खाण

गुरुजीची लेखणी म्हणजे उदात्त विचारांची खाण ! सुभाषिताची जणु टाकसाळ ! शिक्षणासाठी निघालेल्या श्यामला ' ध्रुवाप्रमाणे जा ' अशी प्रेरणा देऊन आई उपदेश करते की,

“ कसाहि रहा परंतु चोरीचहाडी करू नको, पाप करू नको, सत्याचा अभिमान सोडू नको, इतर सारे अभिमान सोड. आपल्याला देता येईल ती मदत देत जा गोड बोलावे. हसतमुख असावे जीभ गोड तर सारे जग गोड मित्रमंडळी जोड. कोणाला टाकून बोलू नको, हृदये दुखवू नको अभ्यास झटून कर आईबापाची आठवण ठेव, बहीण भावाची आठवण ठेव. ही आठवण असली म्हणजे बरे. ” उपनिषदातील ' सत्य वद । धर्म चर । इत्यादि उपदेशाचेच हे प्राकृत स्वरूप नव्हे काय ? ही सारी कादंबरी म्हणजेच एक मराठी उपनिषद आहे. आईच काय, पण श्यामची कथा ऐकणारा त्याचा मित्र राम हाहि म्हणतो,

“ श्याम ! दुःख पाहून दुःख दूर करण्यास उठावे, आधार पाहून उजेड आणण्यास धडपडावे, बंध पाहून बंध तोडण्यास सरसावावे. निराश का व्हावे ? वीराला जितकी सकंटे अधिक तितका चैव अधिक, स्फूर्ति अधिक.

“ आपल्याला करता येईल ते करावे. दगड उचलावा, काटा फेकावा ! फुलझाड लावावे, रस्ता झाडावा, कोणाजवळ गोड बोलावे, गोड हसावे, आजान्याजवळ वसावे, रडणान्याचे अश्रु पुसावे दोन दिवस जगात राहणे ! माझ्यासारखे याहून जास्त काय करणार ? या फाटलेल्या आकाशाला माझ्यासारखे दुवळे कोटवर टिगळे जोडणार ? ”

श्रमाची पूजा

श्रमाचे माहात्म्य श्याम ओळखतो. तो म्हणतो, “ श्रमात आत्मोद्धार आहे. फुकट घेण्यात व फुकट देण्यात पतन आहे. उन्हातान्हात काम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा भगी, मेलेली गुरे फाडणारा ढोर, बाहणा बाधणारा चाभार—हे सारे आयतेखाऊ लोकापेक्षा

पवित्र आहेत, श्रेष्ठ आहेत. काही तरी निर्माण करा. विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा, काही तरी मंगल असे, सुंदर असे, हितकर असे, निर्माण करा, तरच जगण्याचा तुम्हास अधिकार आहे ज्या राष्ट्रात समाजसंवर्धक, समाजरक्षक, समाजपोषक श्रमाची पूजा होते ते राष्ट्र वैभवावर चढते. बाकीची भिकेस लागतात. ”

“ धर्ममय गोष्टी ”

अशा सुविचाराचे सुवर्णकण सर्वत्र विखुरलेले आहेत. ते वेचणारा त्याचा मित्र राजा परगावी निघाला असताना तो श्यामच्या गोष्टीचे महत्त्व वर्णन करतो, “ श्याम, तू ज्या आठवणी सांगतोस त्या असतात-साव्या, परंतु त्यातून सुंदर वर्म तू दाखवून देतोस. कृष्णाच्या लहानशा तोडात यशोदेला विश्व दिमले, तसे तुझ्या या लहान लहान गोष्टीत धर्माचे व सरकृतीचे विशाल दर्शन होते. श्याम, काल मी रामजवळ म्हटले की, हा गोष्टीमय धर्म आहे किवा या धर्ममय गोष्टी आहेत. गोष्टीरूपाने तू धर्म सागत आहेत, धर्मरूपाने गोष्टी सागत आहेस. रोजच्या आपल्या साव्या जीवनातहि किती आनंद व सहृदयता आपणास ओतता येईल, हे तू दाखवीत आहेस, नाही का ? या आयुष्याच्या मार्गावर मुवाला व सपत्नीला तोटा नाही. वहीणभावाचे प्रेम, गुराटोराचे प्रेम, पशुपदयाचे प्रेम—या सर्वांमुळे जीवन समृद्ध, सुंदर व श्रीमंत करता येईल. ”

यात अतिशयोक्ति आहे काय ? असत्य आहे काय ? मुळीच नाही. ही कादंबरी म्हणजे गुरुजींनी वाजविलेली प्रेमाची मुरली आहे, ‘ माझ्या आईनेच जीवनात उत्तर ओतले. ’ असे श्याम म्हणतो. हे उत्तर कोणते ? तर “ ही गाधुरी ! ही सरलता ! ही कोमलता ! हे प्रेम ! हे गोड हसणे ! ही सेवावृत्ति ! ही निरहंकारिता ! कोणतेहि काम करण्यास लाज न वाटण्याची वृत्ति ! ” ह्या साऱ्या गुणांचे उत्तर श्यामच्या जीवनात-आणि म्हणून त्याच्या ह्या जीवन-ग्रथात—उतरले आहे. शाळेच्या क्रामिक पुस्तकात या कादंबरीस सर्वत्र व अक्षय्य स्थान मिळाले, तर पुढील पिढ्यांचे मन सात्त्विकतेने न्हाऊन निघेल व विद्यार्थी चारित्र्यसंपन्न होतील यात शका

नाहीं. मुलाचे शील आपोआप बनत जाईल आणि ते बनत अमताना मुले आनदाने म्हणतील, “ आता आम्हाम रोजच सुधारस प्यावयाम मिळणार—रोजच पावन-गगेत डुबावयास मिळणार. ”

त्रिखंडांत भरलेला श्याम

श्याम म्हणजे सानेगुरुजी, त्याच्या बालपणाची हकीकत ‘ श्यामची आई ’ या कादंबरीत येऊन गेली आहे, पण आनुप्रांगिक म्हणून. तिच्या मुख्य भर आईच्या प्रेमावर, प्रेमळ शिकवणीवर, त्या शिकवणीतील उदात्त-तेवरच आहे. श्यामची आई कशी होती ? ती त्याच्या मनाची मूर्ति कशी घडवीत होती, याचाच ठसा या कादंबरीने आपल्या मनावर उठतो. पण खुद्द श्यामच कसा होता ? त्याचे गुण कोणते ? दोष कोणते ? विचार कोणते ? विकार कोणते ? या सर्वांची माहिती आपणाला व्हावी अशी जिजासा त्या श्रोत्यांमध्ये—त्या मित्रांमध्ये उत्पन्न झाली त्यानी श्यामला आग्रह करून त्याचा पुढील इतिहास सांगण्यास प्रवृत्त केले. ‘ तुमच्या इच्छेवरच मी जगत आहे. ’ असे म्हणून श्यामने अनिच्छेने आपला झालेतील व कॉलेजातील ‘ जीवन-विकास ’ त्या आपल्या स्नेहाळू श्रोत्यांना ऐकविला. त्याचे शाश्वत स्वरूप म्हणजे ‘ श्याम ’ या कादंबरीचे तीन खंड. पहिल्या खंडात इंग्रजी पाचवी-पर्यंतच्या शाळेतील शिक्षणाचा अनुभव दिलेला आहे. दुसऱ्या खंडात श्यामने ‘ अध्यात सुतंत्र्यासारख्या प्रवेश केला ’ आणि तेथे गरिबीचा कटू अनुभव कसा घेतला हा भाग आलेला आहे नंतर पुण्याच्या नू. म. विद्यालयात आल्यावर कोण शिक्षक कसे शिकवीत वगैरे वृत्तात तिसऱ्या खंडात आलेला आहे

पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति

कलेच्या कसोट्या लावल्या तर त्रिखंडात्मक श्याम बराच उणा ठरतो, असे टीकाकारांना वाटते. या तीन खंडात आदि, मय, अंत कल्पून कथानकाची प्रमाणबद्ध रचना केलेली नाही. तेच तेच विचार, त्याच त्याच भावना, तीच तोच वर्णने—आणि या सर्वांचा शेवट निगाश होण्यात व मुळमुळु रडण्यात होतो. पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति याच्यामध्ये

तर जणु शर्यतच लागलेली आहे. त्यामुळे 'पाल्हाळ' हा दोष मोठ्या प्रमाणावर शिरलेला आहे, सगीत नाटकातील पात्रे जशी रस-भग करणाऱ्या तानाची भेडोळी फेकीत, त्याप्रमाणे निवेदनाच्या ओघात जो शब्द येईल, त्याच्यावर त्या निवेदनाची गति खुटविण्याइतके लाबलचक भाष्य करावयाचे—आणि तेहि आत्यंतिक टोकाचे. 'भारत म्हणजे परमेश्वर' 'सहानुभूति म्हणजे मोक्ष' 'निद्रा म्हणजे अमृत, देवता, प्रभूचे परम कारुणिक स्वरूप.' असे एकात्मिक सिद्धांत बोलबोल म्हणता फेकून दिलेले ! मुख्य उणीव म्हणजे मानवी भावनाची विविधता व सखोलता याचे पापुद्रे काढण्याची कला सानेगुरुजींना जमतच नाही. अतःकरणाच्या गाभाऱ्याला ते स्पर्शच करू शकत नाहीत. पेटत्या ज्वाला-मुखीच्या पोटात उतरणाऱ्या व तेथले फोटो वर घेऊन येणाऱ्या सशोधकाचे धाडस ज्या प्रतिभासपन्न लेखकाजवळ असते, तोच निरनिराळ्या अतःकरणाच्या अंतरगात शिरून तेथील क्रियाचे, हालचालीचे, हेलकाव्याचे यथातथ्य चित्रण लोकापुढे ठेवू शकतो. तसे न करता ज्वालामुखीवर उगवलेल्या हिरवळीवर चरणाऱ्या गाई-हरणाप्रमाणे इतर लेखक वरवरच्या सुंदर भावनावरच मोहित होतात. "त्यांना अंतरगातील घडामोडी उत्कटपणे वर्णित येत नाहीत." असा आरोप गुरुजींनीं हरिभाऊ आपट्यावर श्यामच्या दुसऱ्या खडात केला आहे. तो हरिभाऊपेक्षा गुरुजींच्याच कादंबऱ्यांना अधिक लागू पडणारा आहे.

व्याख्यानांची गर्दी

गुरुजींनी आपल्या कादंबऱ्यात 'प्रेमाची पाणपोई' घातलेली आहे. पण श्यामचे चरित्र सांगताना प्रसंग थोडे आणि व्याख्याने फार असा प्रकार झालेला आहे. देशातील शिक्षणाची दुर्दशा, इन्फ्युएन्झाच्या सार्थीत पाऊण कोटी लोकांचा सहार, लो टिळकाची वऱ्हाडातील स्वराज्याची मोहीम, बालवीर चळवळ, मासाशन, सगीत, परीक्षा इत्यादि नाना विषयावर गुरुजींनी आपले विचार श्यामच्या तिसऱ्या खडात विस्ताराने मांडले आहेत—आणि तेहि इतक्या उघडपणे व कडकपणे की, ब्रिटीश सरकारने ते पुस्तक जप्तच केले पुढे काँग्रेस सरकारने ती बंदी उठविली.

समाजातील विषमतेचे वर्णन श्यामने केले आहे. ते असे, “ आज मला लाखो आया अशा दिसत आहेत, आजारात दवा नाही, थडीत पाघरायला पाघरूण नाही, पावसात निवारा नाही, उन्हात छाया नाही, पिण्याला पाणी नाही, खायला दाणा नाही, दुधाचा थेंब नाही, फळाचे दर्शन नाही, ज्ञानाचा गंध नाही, कलेचा स्पर्श नाही, सारे शून्य, अशी लाखों कुदुबे या देशात आहेत. एकीकडे मोठमोठ्या हवेल्यातून, मोठमोठ्या बागातून रसाळ फळाचे करडेच्या करडे येत आहेत, दुसरीकडे विषम-ज्वरातहि शिळ्या भाकरीचे तुकडे कोणी खात आहेत, एकीकडे विजेचे पखे फिरत आहेत, दुसरीकडे उन्हाच्या झळा लागून लोक मरत आहेत, एकीकडे रेडिओचे संगीत आहे, दुसरीकडे मरण्याचा आक्रोश आहे, एकीकडे विलास आहे, दुसरीकडे विनाश आहे, एकीकडे स्वर्ग आहे, दुसरीकडे नरक आहे. ”

स्फूर्तीचे स्फुलिंग

अशा सामाजिक विषमतेतूनहि प्रगतीचा मार्ग आखला पाहिजे. हा आशावादी विचार गुरुजींनी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनी मांडला आहे पहा: — “ परिस्थिती की माझी चिच्छाक्ति ? शेवटी माझी चिच्छाक्तीच विजयी झाली पाहिजे मी मृत्यूतून अमृतत्व निर्माण करीन मातीतून अमरावती घडवीन. अधःकारातून प्रकाश प्रकटवीन. जगातील सर्व महान् विभूतींनी हे महान् सत्य जीवनात अनुभविले आहे. त्याचा आत्मा कधीहि कशानेहि चिरडला गेला नाही कृष्णाच्या अगावर भगदत्ताने रागाने अकुश फेकून मारला. परंतु त्या अकुशाचे काय झाले ? श्रीकृष्णाच्या वक्षःस्थळावर त्या अकुशाची वैजयंती माळ झाली. ”

जो समाधानी, समतोल व हंसन्या वृत्तीने आपल्या जीवनाकडे पाहील, त्याला सारे जीवन — जीवनच काय, पण मृत्युहि — सुंदर, स्वागताई व आनंददायक वाटतो. या सोनेरी दृष्टीने पाहून श्याम म्हणतो, “ मरण म्हणजे मेवा. जीवनाला मरणाचे फळ येते व मरणाला जीवनाचे कोब फुटतात. मला तर मृत्यु म्हणजे देवाकडे जाण्याचे दार वाटते. एखाद्या

मोठ्या राजवाड्याला अनेक प्रवेशद्वारे असतात. त्याप्रमाणे मृत्यूची अनंत प्रवेशद्वारे ओलाडित सिंहासनावर बसलेल्या त्या राजराजेश्वराचे दर्शन घ्यावे लागते. ”

करुण रसाचा उठाव

श्यामचा भाऊ सदानंद अकस्मात् निधन पावला हें कळताच श्यामचें कोमल हृदय बेभान झाले—सैरावैरा भटकू लागले. श्याम सागतो,—
“ मी फिरत फिरत दूर गेलो. एखाद्या झाडाखाली बसून ‘ सदानंद, सदानंद ’ मी राका मारात सुटे. पक्षी उडाले की मी ‘ सदानंद, सदानंद ’ हाक मारी. सदानंद कोटून तरी येईल असे मला वाटे. मी चोहोबाजूस पहात होतो. मी झाडावर डोके आपटी, दगडावर डोके आपटी, परतु फुटून जाईल इतक्या जोराने काही आपटीत नव्हता. मी हळूच आपटीत होतो. स्वतः मरून जावे असे काही मला वाटत नव्हते. माझे दुःख कृत्रिम होते असे नाही. परतु तळ्यात उडी घ्यावी असे काही वाटले नाही. मी भटक भटक भटकलो. रड रड रडलो. शेवटी दमून एके ठिकाणी मी बसलों. ”

शोकाच्या अतिरेकाने श्यामला वाटले, आपला मृत भाऊ सदानंद हाच एका पाखराच्या रूपाने आपल्याला भेटत आहे. तो म्हणतो,

“ इतक्यात अकस्मात् कोटूनसे माझ्यासमोर एक सुंदर पाखरू येऊन बसले. किती तरी वेळ ते पाखरू हलेना, चालेना, बोलेना. मी त्या पाखराकडे पाहात राहिलो. ते पाखरू छातीशी लावावे असे मला वाटले. मी उठलो. परतु पुनः बसलो. ते पाखरू उडून जाऊ नये असे मला वाटत होते. ”

इंग्रजी कथा-बीजाचा विस्तार

‘ तीन मुले ’ ही एक छोटी कथा आहे. तिचे कथानक अगदी लहान आहे—आणि जे आहे तेहि इंग्रजीतील टेनिसन कवीच्या ‘ इनांक ऑर्डन् ’ या काव्यावरून घेतलेले आहे. याच काव्यावरून वामनराव जोशी यांनी ‘ आश्रम-हरिणी ’ ही आपली छोटेखानी कादंबरी रचली. त्यांनी तिला

पौराणिक वेष दिला होता. पण गुरुजींनी एक कोकण-कथा रंगविली आहे. सारंग या समुद्रकाठच्या गावी तीन मुले खेळत असतात. त्यांच्या प्रेमाची ही कथा आहे. ती बहुतांशी सवादरूपानेच सांगितली आहे. वर्णनाचा भाग नाही म्हणण्याइतकाच आहे. पण या कथेत स्वाभाविकता फारशी नाही. एखाद्या अद्भुत कथेसारखे हे कथानक वाटते. त्यातील पात्रेहि हाडामासाची, विकारा-विचाराची, जिवंत दिसत नाहीत. त्याचे सवाद स्वाभाविक वाटत नाहीत आहे काय तो, त्यागी प्रेमाचा उदात्त नमुना. तो सोप्या सोप्या शब्दांनी, लहान लहान वाक्यांनी रंगविला आहे, 'ला मिझरेबल' या फ्रेंच कादंबरीचा अनुवाद 'दुःखी' या नावाने गुरुजींनी केला.

पौराणिक कथेचे रूपक

'आस्तिक' ही कादंबरी विशेष गुणानी युक्त आहे. तीत मग्नःस्थिती-वर पौराणिक कथेचे रूपक गुरुजींनी चढविले आहे. ते इतक्या कोशल्याने की, ते वाचताना शिवरामपंत पराजपे याचे स्मरण व्हावे. जनमेजय राजाने सर्पसत्र आरंभिले, या कथेवर आधारलेली ही कादंबरी गुरुजींनी नाशिक तुरुंगात १९३३ साली लिहिली. त्यावेळीं गांधीजींच्या दाडीयात्रेचे अद्भुत व अपूर्व दृश्य सर्व जगाने, चकित नेत्राने, पाहिले होते, उलट हिंदु-मुसलमानांच्या द्वेषाचे व कलहाचे निखारेहि फुटू लागले होते. या कालखंडाच्या पार्श्वभूमीवर गुरुजींनी या पौराणिक कथात्रीजाचा विस्तार केला आहे आर्य हे गोरे व नाग हे काळे. या दोघाचे अगदी हाडवैर. पण त्याचे ऐक्य का, कसे व केव्हा घडून आले, याचे वर्णन या कादंबरीत आहे

कादंबरीचा प्रारंभ एका नाट्यमय प्रसंगातून केलेला आहे नदीला पूर आला असताना आर्य-कन्या वत्सला बुडू लागली. तेव्हा जिवावर उदार होऊन एका तरुणाने तिला काढली. तो होता नागानंद. त्या दोघाचा पुढे विवाह झाला. अशा रीतीने आर्य व नाग हे वश एकमेकात मिसळत होते. पण त्याच्या पुढाऱ्यात मात्र वैर कायम होतें. महर्षि आस्तिक या

दोन्ही वशाच्या ऐक्यासाठी त्यागाचा, सेवेचा व शाततेचा मंत्र पढवीत होते. “ सर्वत्र मागल्य आहे .असे मानणारा तो आस्तिक. मनुष्या-तील सत्प्रवृत्तीवर विश्वास ठेवून मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास जे झटतात तेच खरोखर आस्तिक. ” त्याचे डोळे म्हणजे जणू प्रेमाची सरोवरे होती. त्याच्याहि आश्रमावर जेव्हा राज्यसत्तेची सकात आली-आर्यांनी हल्ला केला-तेव्हा महर्षि आस्तिकानी सदेश दिला, “ आता तुम्हीच एकेक आश्रम बना. ” यावरून आस्तिकाच्या रूपाने महात्मा गार्धीचीच मूर्ति गुरुजी रगवीत आहेत असे दिसते.

उपनिषदांचे वातावरण

आस्तिक ऋषींनी केलेला उपदेश, पाच पाच, दहा दहा पाने या कादवरीत आलेला आहे. तो साराच मगल व आशापूर्ण आहे. उपनिषदांची आठवण व्हावी अशा रीतीने आस्तिक आपल्या शिष्यांना शिकवीत आहेत. तसाच शुकाचार्यांनी ‘ शांति मदिरात ’ परीक्षिताला केलेला बोधहि विस्तृत आहे. शेवटी जनमेजय राजाने वक्रतुडाच्या प्रेरणेने नाग जातीचे उच्चाटनच आरभिले, त्याच्या पुढाऱ्यांना पकडले, बेड्यांनी जखडले, तुरुंगात डाबले आणि होळीमध्ये जाळून खाक करण्याचा घाट घातला. त्याच वेळी प्रेमधर्माचा प्रचार करणारे वत्सला-नागानंद तेथे आले. त्याचा मुलगा शशाक याला हाताशी धरून आस्तिक ऋषी दुसरीकडून आले आणि त्याच्यापाटोपाट हजारों अनुयायांची शांति-सेनाहि आली. जनतेचं ते भव्य स्वरूप पाहिल्याने आणि आस्तिकाचे दिव्य तत्त्वज्ञान ऐकल्याने जनमेजय राजाने आपली दडपशाही थांबविली, दोन्ही जमातीचे ऐक्य केले आणि बंधुभावाचे साम्राज्य पसरले. “ राजाची आज्ञा अयोग्य असेल, तर ती पायाखाली तुडविणे हेच प्रजेचे कर्तव्य. ” असे राजा जनमेजयानेच कबूल केले.

भरतखडाच्या अखडत्वाची ही कथा अजूनहि मार्गदर्शकच आहे.

प्रेमाचा संदेश

राष्ट्रीय ऐक्याचा मंत्र उपदेशिताना महर्षि आस्तिक म्हणतात, “आर्यांनी

नागासमोर सेवामय, सहकार्यमय, प्रेममय जीवन उभे करावे. नागानी आर्यासमोर उभे करावे. त्या दोन प्रेमळ लाटा एकमेकीत मिसळून जातील. एक नवीन महान् लाट उत्पन्न होईल. ती आणखी दुसरीत मिसळेल. अशा रीतीने ह्या भारतात मानवतेचा गोड सिधु उचवळवू या. समजलेत ना ? सर्वावरची आवरणे दूर हातील, पापुद्रे पडतील, कवचे गळतील आतील सौंदर्य सर्वास दिसेल, ही दृष्टि घेऊन येथून जा व द्वेषमय दृष्टीने पाहणारी आसमतातली मानवसृष्टि प्रेममय करा. ”

याहूनहि अधिक स्पष्ट व जोराची प्रेरणा गुरुजी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनी देतात पहा. “ द्वेषाची लाट आली आहे, प्रेमाचा सिधु घेऊन चला. सकुचितपणा येत आहे, विशालता घेऊन चला. ध्रुवता घेरू पहात आहे, उदारता घेऊन चला. अधार येत आहे, प्रकाशाचे स्रोत आणा. घाण येत आहे, सुगंध पसरा. मरणाचा सुकाळ होत आहे, जीवनाची वृष्टि करा वधने वेगू पहात आहेत, तोडा ती वधने. मुक्त करा म्हणजे मुक्त व्हाल. ”

कल्पनेचे खेळ

काळ्या-गोऱ्याचा भेदभाव कसा व्यर्थ आहे हे गुरुजी काव्यमय वाणीने ऐकवितात. “ काळे नि गोरे रंग घेऊन काय बसलात ? काळ्या रात्रीचे चंद्राशी लग्न लागत असते. हजारो नक्षत्रांच्या अक्षता त्या वेळेस त्याच्यावरून ओवाळून टाकतात. काळा रंग का वाईट ? काळ्या लाटांच्या डोक्यावर पादरी फेसाची फुले उधळली जात असतात. वेद सागतो, ‘ अतर्मुख हो ’. काळे असोत, गोरे असोत. काळी करवदे का कडू असतात ? ती रानची करवदे किती रसाळ व मधुर असतात. ती काळी म्हणून फेकाल तर मूर्ख ठराल. या काळ्या नागकन्या म्हणजे मंजुळ मैना आहेत काळ्या कोकिळा आहेत प्रेमाचे सगीत त्यानीच ऐकवावे, त्यागाच्या श्रुति त्यानीच जगाला द्याव्या. ”

याहूनहि अधिक बहारीचा काव्य-कल्पनेचा खेळ पहा. “ हिमालयाला शेकडो शिखरे आहेत, त्या सर्वांमुळे तो शोभतो. भारतीय धर्माला शेकडों

सुंदर सुंदर विचाराआचाराचीं शिखरे गोभोत. विविधता हे वैभव आहे, परंतु त्या विविधतेच्या पाठीमागे एकता मात्र हवी. एका वृक्षाच्या फाद्या, एका नदीचे प्रवाह, एका सागरातील लाटा, एका अवरातील तारे, एका सतारीतील बोल ! ”

सृष्टि-वर्णनांतहि सद्भाव

सूर्योदयाचे वर्णन अनेक लेखकानी केले आहे. गुरुजीची गैली काही वेगळीच. ते लिहितात, “ ते कार्तिक-मार्गशीर्ष महिन्याचे दिवस होते. वटवृक्षाच्या पानापानामधून लाल-लाल फळे गोभत होती. जणू लाल रुद्राक्षच त्या वटवृक्षाने सर्वांगी धारण केले होते. सूर्य उगवला होता. आश्रमातील कुमारानी झाडलोट करण्याचे आधीच सूर्याने आपली सोन्याच्या हिराची केरसुणी घेऊन सारा आधार झाडून टाकला होता. दऱ्याखोऱ्यातून, वृक्षराईतून सर्वत्र त्याने तो सुवर्ण-झाडू फिरविला. औषधालाहि अधाराचा केरकचरा ठेवला नाही. सूर्याने अधाराचा कचरा दूर केला. वाऱ्याने पुष्कळसा पानपातेरा पहाटे उठून दूर केला. दव पडून सडा घातला गेला होता. फुलाचे सुगंध पसरून पावित्र्य व प्रसन्नता निर्मिली होती. पथ्यानीं गोड किलबिल सुरू केली होती. ”

कादंबरीत्व असलेली कादंबरी

रूढ अर्थानेहि जिला ‘ कादंबरी ’ म्हणता येईल, अशी गुरुजींची कला-कृति म्हणजे ‘ रामाचा शेला. ’ त्यात प्रण्याचा आनंद व वियोगाचें दुःख यांच्या छायाप्रकाशाचा खेळ आहे, सुष्ट-दुष्ट स्वभावाचे चित्रण आहे, दोन कथानकाचा गोफ विणलेला आहे. विधवावरील अन्यायाचे एक प्रमेय माडलेले आहे आणि समाजाच्या एका विभागावर टीकाहि पण आहे. रसाची उत्कटता व पेचप्रसंगामुळे उत्कठा यामुळे कथानक जिजासा खेचून घेते. या सर्व गुणसमुच्चयामुळे गुरुजींची ही कादंबरी चित्रपट-निर्मात्यानी आपल्या उपयोगासाठी निवडली आणि ‘ आगे बढो ’ ही हिंदी पट-कथा जरूर त्या फेरफाराने निर्मिली.

“ जिच्या दुर्दैवाला सीमा नाही अशा पराकाष्ठेच्या अभागिनी ” ची

ही करुण कथा आहे. ती कथाहि अभागिनीच दिसते. कारण तिच्यावर गुरुजीनी १९३० साली त्रिचनापल्लीच्या तुरुगात असताना प्रथम नाटक लिहिले. १९४१ साली त्यानीं त्याच कथेला कादंबरीचा वेष दिला, पण त्या पोशाकात ती फरारीच झाली ! ते हस्तालिखितच गहाळ झाले पण गुरुजीनी पुन ती कादंबरी लिहिली. त्याची स्मृति पक्की व लिहिण्याची तयारी दाडगी. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली १९४३ साली—तेव्हा गुरुजी तुरुगात होते.

या कादंबरीची नायिका सरला खरोखरीच अभागिनी आहे. तिची आई, भाऊ, पति सारे निधन पावलेले. वडिलानी दुसरे लग्न केले. ते व त्याची दुसरी पत्नी सरलेला ' विषवल्ली ' मानतात, फुलाला-मुलाला हात लावू देत नाहीत. म्हणून रानात जाऊन सरला दगडावर डोके फोडून घेऊ पहाते तेथे तिला सावरतो उदय. हा एका स्वयंपाकिणीचा मुलगा, पण बी. ए. पर्यंत शिकलेला. लहानपणी त्याला श्रीमत मुलाकडून त्रास होतो, माफी मागण्याची पाळी येते. ' यशवतराव खरे ' याचेवरहि असाच प्रसंग आलेला. पण हरिभाऊ आपटे यांनी तो किती सूक्ष्मतेने व रसपूर्णतेने रगविला. गुरुजीनी तो केवळ निवेदिला आहे—चित्तातील खळबळीचे चित्रण फारसे नाहीच.

प्रण्याचें सरळ निवेदन

आपल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि सरला अगदीं सरळपणाने करते—त्यात कलेचे कटाक्ष नाहीत कीं लजेचे सूचन नाही. ती उदयला एकदम म्हणते, " आणि तुमचे नाव उदय ! तुमच्या रुमालाने मला सांगितले. किती सुंदर नाव ! उदय ! अधारात उगवलेला तारा, अधारात उगवलेला चंद्र, अधारात उदयास येणारा सूर्यनारायण. उदय ! खरेच किती सुंदर नाव ! मी त्या नावाचा जप करीत असते. ' उदय, माझ्या जीवनात कर ना रे तुझा उदय. येशील ना माझ्या जीवनात ? तू असशील का उदार, दिलदार प्रेमळ, स्नेहाळ ! ' असें मी त्यांना विचारीत असते. "

' प्रेमाची सृष्टि ' हे प्रकरण बत्तीस पानाचे आहे. पण त्यात प्रेमी

युवयुवतीच्या हृदयातील खळबळीचे चित्रण असे फारसे नाही. भावनोत्कट उद्गार तेवढे आहेत. प्रेमाचा अकुर वाढीला लागल्यावर ती उदयला स्वतःसंबंधी म्हणते, “ कोमल वेल. हिच्यावर उपेक्षेची बीज न पडो. हिच्यावर निराशेचे निखारे न साडोत. आजवर मी खूप रडले आता मला हसव. बाबा मला विषवल्ली म्हणतात. तुझ्या दारात ती अमृताची ठरो. तुझ्या प्रेमळ कटाक्षानी, प्रेमळ स्पर्शानी ती अमृतमय होवो, रसमय होवो. ”

‘ तुझे हृदय हेच माझे घर ’ असे नाटकी उद्गारहि सरला काढते. लहान मुलाप्रमाणे ‘ मी तुझ्या डोळ्यात वसेन, विशात मावेन ’ अशी भाषा प्रणयी सरला काढते. प्रेमभावनेला फारच भरती आली तर ‘ मी तुझे बोट चावीन ’ असे ती म्हणते. अशा प्रणयिनी सत्य-सुध्दित विरळा.

समाज-ऋणाची जाणीव

लौकिकी विधीशिवाय उदय व सरला याचे लग्न होते. पण उदय आपल्या मरणोन्मुख आईला पहावयाम जातो. ती आधीच मेली हे कळताच त्याची शुद्ध जाते. सरला एकाकी रहाते. वडील तिला घराबाहेर घालवतात. आत्महत्येचा विचार ती वारवार करते. ती पढरपुरास जाऊन अनाथाश्रमात मुलाला जन्म देते. तेथून परत येताना एक लफंगा माणूस गोड बोलून तिला नाशिकास नेतो व वेश्यागृहात ठेवतो. तेथे येणाऱ्या एका लक्षाधीश शेटजीला केवळ आपल्या वाणीतील तेजाने ती ‘ पुण्य-प्रभावात ’ ल्याप्रमाणे शुद्धीवर आणते. तिकडे उदय शुद्धीवर येताच सरलेचा शोध करतो. पण तिचा पत्ता न लागल्याने तो जीव देऊ पहातो. तेव्हा त्याचा एक मित्र त्याला उपदेश करतो. ‘ एकच प्याल्या ’ तील रामलालच्या भाषणाप्रमाणेच तो उपदेश लावलेचक पण उदात्त विचारानी भरलेला आहे. तो मित्र उदयाला समाज-धर्माची जाणीव करून देताना म्हणतो, ‘ या समाजात तुम्ही जगलेत. समाजाचे ऋण नाही का ? शेतकऱ्याने धान्य पिकविले. विणकरानी वस्त्र विणले. अनेकांच्या उद्योगांमुळे आपण जगतो. आपले जीवन म्हणजे कोट्यवधि लोकांच्या श्रमांचे फळ. आपले

जीवन केवळ आपले नाही. ते समाजाचे आहे. एकादा दुःखी मनुष्य रस्त्यात भेटला तर तुम्ही त्याचे अश्रु पुसायला नाही जाणार ? एका-
द्याच्या पायात काटा बोंचला तर तो काढायला नाही जाणार ? ”

तो आणखी सागतो,

“ तुम्ही नवधर्माचा उदय करा. नव समाजरचनेचा उदय करा. हिदुस्थानात प्रचंड क्रांति पेटणार आहे. सारी विषमता, सारे दास्य त्यात खाक होणार आहे. सारी क्षुद्रता त्यात होमिली जाणार आहे. तुमच्या डोळ्यांना नाही दिसत ती क्रांति ? केवळ परकी सत्तेचीच तिच्यात आहुति पडणार आहे असे नाही. सर्व प्रकारचा जुलूम नष्ट होणार आहे. या क्रांतीचे पाईक बना. अग्रदूत बना. ”

शतमुखी क्रांति

केवळ राजकीयच नव्हे, तर ‘शतमुखी क्रांति’ या देशात व्हावयास हवी आहे, अशी तळमळ गुरुजींना लागलेली होती. तिचे पडसाद या कादंबरीत उठले आहेत. अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक क्रांति व्हावयास पाहिजे. तिच्या आड येणाऱ्या सनातनी हिदूंची कृष्णकृत्ये गुरुजींनी या कादंबरीत भडकपणे रंगविली आहेत. अशा विरोधातूनहि सभाजाचा विकास ईश्वर घडवील अशी गुरुजींची श्रद्धा होती. ती त्यांनी ज्या तऱ्हेने प्रगट केली आहे, ती शिवरामपत पराजपे यांना शोभण्यासारखी आहे. गुरुजी सागतात, “ पर-
मेश्वर हा सर्वात मोठा क्रांतिकारक आहे. तो केव्हा, कशी, कोठे क्रांति करील त्याचा नेम नाही. कधी एखादे फूल दाखवून तो क्रांति-करील; कधी एकादे निष्पाप बालक दाखवून तो क्रांति करील. हजारों साधनें, हजारो मार्ग. प्रत्येक क्षणाला प्रत्येकाच्या जीवनात क्रांति उक्रांति होत आहे. परंतु काही क्षण महाक्रांतीचे असतात. एकदम मोठी उडी असते. जणु नवजन्म होतो. कायापालट होतो. माकडाचा एकदम मानव होतो. तो महान् क्रांतिकारक दिसत नाही. त्याला स्थानबद्ध करता येत नाही. फाशी देता येत नाही. परंतु त्याचे महान् क्रांतिकार्य या अखिल विश्वात सारखे चालू आहे. ”

या क्रांतिकारक परमेश्वराने निदान सरला व उदय याच्या जीवनात तरी प्रकाश पाडला. 'सेवकराम' या नावाने उदय आदिवासीची सेवा करू लागला. तो नाशिक येथे आला होता. तेथे सरलेने सनातन्याच्या परिषदेत व्याख्यान दिले. ते पाच पाने भरेल एवढे मोठे आहे पण वरेरकराच्या 'मथूशारच्या' प्रमाणे त्याला उठाव देणे गुरुजींना जमले नाही. शेवटी उदय व सरला यांची भेट होते आणि तो लक्षाधीश व्यापारी व सरलेचे वडील हे तर पश्चात्ताप पावलेलेच होते. त्यामुळे शेवट गोड झालेला आहे.

वात्सल्याचे पाझर

'क्रांति' ही कादंबरीदेखील गुरुजींनी तुरुंगातच लिहिलेली क्रांति म्हणजे काय? मूल्य-परिवर्तन. "श्रम न करणाऱ्याला तुच्छ मानले पाहिजे. श्रम करणाऱ्याला उच्च मानले पाहिजे. याला मूल्य-परिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथे न्यायाची प्रतिष्ठापना करणे म्हणजे क्रांति."

या कादंबरीत मिनीचे चरित्र लडिवाळपणे वर्णिले आहे. तिचे वडील श्रीनिवासराम याचा प्रेमळ, उदार व विरक्त स्वभाव ठसठशीतपणे रेखाटला आहे. त्याची तुलना भगवान शंकराशी करताना गुरुजी म्हणतात,

"एखादा मृत्युंजय शिवशंकरच, वैराग्याचे भस्म अगाला फासलेला, ज्ञानगंगा ज्याच्या मस्तकातून स्रवत आहे, शिलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळी मिरवत आहे, पवित्र निश्चयाचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियाचा राणाच श्रीनिवासरामाच्या रूपाने बोलत आहे असे त्या वेळेस वाटे." श्रीनिवासरामाच्या मिनीवरील प्रेमाचे पाझर कादंबरीत ठिकठिकाणी वहात आहेत

भारतीय ऐक्याचें स्वप्न

खादीचा प्रचार करणारे एक शिक्षक मुकुंदराव याना देशभक्तीसाठी शाळा सोडावी लागली. ते आणि रामदास असे दोघे डॉ. टागोराच्या

शातिनिकेतनात गेले. त्यामुळे महाराष्ट्र व बंगाल याचा एक धागा जोडला गेला. त्याचे सगुण स्वरूप म्हणजे वग-कन्या माया व महाराष्ट्र-पुत्र रामदास या दोघाचे एकमेकावर प्रेम बसले. 'मायेच्या पसाऱ्यात' रामदास सापडला. त्या दोघाच्या सवादातून व पत्रातून महाराष्ट्र व बंगाल याच्या गुणदोषाची वर्णने पुष्कळ आली आहेत. महाराष्ट्राचा बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद, स्वातंत्र्यवाद व विवेकवाद याचे विवेचन मुकुदरावानी आपल्या पधरा व्याख्यानात केलेले आहे.

बंगाल, महाराष्ट्र वगैरे सर्व प्रांतातील सर्व धर्मांचे व वर्गांचे लोक उच्च नीच-भाव टाकून सहकार्याने वागतील तर ? या प्रश्नाचे मधुर उत्तर गुरुजी पुढील गोड शब्दांनी देत आहेत. "सर्व धर्मांचे, सर्व सस्कृतीचे लोक मी कसे सहकार्याने, प्रेमाने एकत्र नादवते पाहा, कसा ऐक्याचा गोफ विणीत आहेत माझी लेकरे, पाहा कसे विविधतेतून सगीत निर्मीत आहेत, पाहा शतरगाचा, शतगंधाचा बगीचा कसा फुलवीत आहेत, पाहा शतरगाचा गालिचा कसा विणीत आहेत." असे हिंदमाता जगाला सांगेल. जगातील राष्ट्रे या मातेजवळ येऊन धडं शिकतील. पुन. भारत जगद्गुरु होईल." गुरुजी येथे जणु आपले आंतरभारतीचे स्वप्नच रंगविण्यात गुग झाले आहेत !

ध्येयवादाचें सूत्र

'ही कादंबरी मला अति-प्रिय आहे' अशी प्रशंसा खुद्द गुरुजींनीच जिची केली, ती म्हणजे 'सव्या.' १९४१ साली धुळ्याच्या तुरुंगात असताना त्यांनी ही कादंबरी लिहिली. तिच्यात १९३० व १९३२ सालच्या दोन चळवळींची पार्श्वभूमी घेतलेली आहे. आईच्या आठवणीने रडणारा विश्वास तेथे आहे आणि ध्येयासाठी सर्वस्वावर पाणी ओतण्याची तयारी असलेला, - 'लग्न करूनहि सन्यासी राहणारा' असा कल्याण आहे. या दोघाची राष्ट्रसेवा या विस्तृत कादंबरीत वर्णिलेली आहे किंबहुना "ध्येयार्थी जीवाचा सध" शोभणाऱ्या एका कुटुंबाचेच चित्र यात रंगविलेले आहे.

करुण रसाचा उत्कर्ष

कल्याणच्या ध्येयार्शी पूर्णपणे समरस होणारी अशी संध्या दाखविली आहे. त्याचे प्रेमाचे सवाद इतके सहज आहेत की, प्रत्येकाचे एक एका शब्दाचेच भाषण आहे व ते चार चार पाने दिलेले आहे एका महिन्यात तीन मृत्यु सध्येला पहावे लागल्यामुळे तिचे हळुवार मन पिळवटून निघते. कल्याणलाहि लागोपाठ दोनदा सक्तमजुरीची शिक्षा तुरुगात भोगावी लागते त्यामुळे सध्येच्या प्रणयाला विरहाची व कारुण्याची तीक्ष्ण धार येते. कादंबरीतील करुणरसाचा उत्कर्ष-बिंदु म्हणजे सध्येच्या बाळाचा मृत्यु. तो प्रसंग गुरुजींनी दीर्घकाळ आळवून आळवून घोळाविला आहे. भाईजींच्या उदात्त अतःकरणातील कारुण्याने तर मूळच्या करुण रसाला निराळाच उठाव मिळाला आहे. भाईजींच्या रूपाने गुरुजींनी स्वतःचेच चित्र काढले काय ? गुरुजींच्या साऱ्या जीवनाचे स्वरूप म्हणा, रहस्य म्हणा, तत्त्वज्ञान म्हणा, भाईजींच्या स्वतःविषयीच्या शब्दात प्रतिबिंबित झालेले आढळते. ते म्हणतात,—“ मी प्रेमाचा गुजारी आहे प्रेमाचा कण कण गोळा करणारा भिकारी आहे. किंवा माझ प्रेम सर्वांना देत फिरणारा मी फकीर आहे. मला अमुक तत्त्वज्ञान नाही, अमुक पथ नाही * * अमुक एका पक्षाचा शिक्षा असा माझ्या कपाळावर नाही. सहानुभूति हा माझा धर्म. जिथे दुःख आहे, अन्याय आहे, जुलूम आहे, तिथे जाव, झगडाव, हे माझ ब्रीद. ”

समाजवादाचा प्रचार

आपल्याभोवताली दारिद्र्यामध्ये होरपळणारीं माणसे पाहून गुरुजींचा जीव तिळतिळ तुटे. त्याचे दारिद्र्य, तसेच अज्ञान, रूढीचा जाच इत्यादि सर्व दुःख दूर कसे करता येईल, ही एकच चिंता त्याचे चित्त रात्रदिवस पोखरीत असे. या सर्व रोगावर रामबाण औषध कोणते ? ‘स्वराज्य’ असे उत्तर त्याचे मन देई. पण पुढे स्वराज्य-प्राप्तीनंतरहि ती दुःखे कायमच आहेत, असे पाहून त्याच्या मनाने दुसरे उत्तर दिले; व ते म्हणजे ‘समाजवाद.’ १९५० साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘श्रमणारी

लक्ष्मी ' या कादंबरीत जनी, धर्मा वगैरे व्यक्तीच्या रूपाने गुरुजींनीं दारिद्र्याचीं विविध दर्शने दाखविली आहेत आणि बहुतेक प्रत्येक प्रकरणाचे पालुपद, " समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाही. " हेच आहे. या व या वेळच्या त्याच्या इतर कादंबऱ्यात बहुतेक सारा 'गोलपोटे व खोलपोटे' याच्या विग्रहाचा प्रचारच आहे.

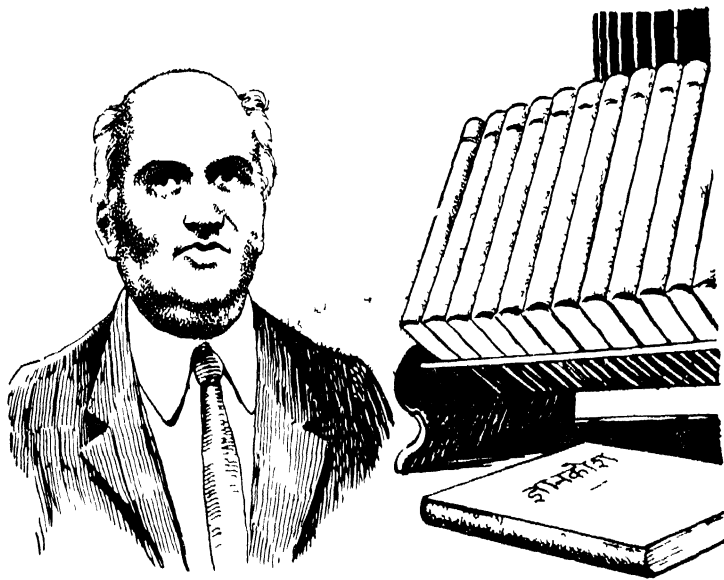
अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ' आधुनिक संत ' ही पदवी सानेगुरुजींना का देण्यात येते ?
- (२) सानेगुरुजींच्या तीन क्षुधा कोणत्या ? त्याबद्दल सविस्तर विवेचन करा
- (३) विद्या-संपादनाचे कामी सानेगुरुजींना कोणत्या विकट परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले ?
- (४) मातृ-भक्त सानेगुरुजी काति-भक्त कसे झाले ?
- (५) ' श्यामची आई ' हे मराठीतील अलौकिक पुस्तक आहे या पुस्तकात अलौकिकत्व कोणते आहे ?
- (६) ' श्याम ' या पुस्तकात गुरुजींना काय विशेष सागावयाचे होते ?
- (७) सानेगुरुजींना कोणती भाषांतरित पुस्तके लिहिली ? ती लिहण्याचा काय हेतु होता ?
- (८) सानेगुरुजींची सर्वच पुस्तके लहानथोर, सुशिक्षित, अर्धशिक्षित या सर्वांना फार आवडतात, का ?

अधिक अभ्यास

मृगाजिन—लेखक-ब ग कुलकर्णी

ज्ञानकोशकार केतकर : : ४

देशभक्ति म्हणजे काय ? भाषणे करणे, दौरे काढणे, परिपदा भरविणे, मोर्चे नेणे, तुरुगात जाणे, फटके खाणे, अखेर फाशी जाणे, हे प्रकार सर्वाना माहीत आहेत आणि ते ग्राह्यहि आहेत पण ज्ञानाचा प्रसार करणे हेहि एक देशभक्तीचेच लक्षण आहे, याची जाणीव कितीकास असते ? निदान महाराष्ट्रात ती जाणीव जेव्हा फारशी नव्हतीच, अशा काळात देशाची भक्ति ज्ञानमार्गाने करणारे डॉ. केतकरासारखे दूरदृष्टीचे व चिकाटीचे पुरुष फारच विरळा ! व्यास-वाल्मीकि, रसो-व्हॉल्टेयर, किंवा मार्क्स-मॅझिनी इत्यादि ज्ञानी लोकानी आपल्या समाजात प्रचंड अशी वैचारिक क्रांति केली, तिची फळे सर्व जगाला अजूनहि चाखावयास

मिळत आहेत आणि यापुढेहि दीर्घकाल मिळत राहतील. शरिराला जशीं जीवनसत्वे, तशीं राष्ट्राला विचारसत्वे पुरविणारे लेखक हेहि देशभक्त होत, मानवतेचे उपकारकर्ते होत.

ज्ञानकोशाचे महावस्त्र

देवी सररवतीची पूजा करताना कोणी गंधकुले वाहतों, कोणी पच-पक्कानाचा नैवेद्य दाखवितो, तर कोणी वस्त्रालंकार अर्पण करतो, पण देवीची महापूजा करून तिला महावस्त्र अर्पण करणारा भक्त एखादाच ! त्या कोटीतील डॉ. केतकर होते. तीनतीनशे मोठ्या पानाचा एक, अशा तेवीस खडाचा ज्ञानकोश महाराष्ट्र-शारदेला प्रथमच त्यांनी अर्पण केला. त्याशिवाय, प्राचीन महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय काव्याचे परीक्षण, भारतीय समाजशास्त्र, निःशस्त्राचे राजकारण, जातिसंस्थेचा इतिहास, इत्यादि किती तरी विचार प्रवर्तक ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. त्याशिवाय विशिष्ट गुणानीं डोळ्यात भरणाऱ्या अशा सात कादंबऱ्याहि त्यांनी रचिल्या आहेत. याशिवाय नाटक, कविता, निबन्ध वगैरे फुटकळ लेखन पुष्कळच आहे. पण त्याची महाराष्ट्र-वाङ्मयाला मुख्य व खास देणगी म्हणजे ज्ञानकोश ! या त्याच्या महत्कृत्यामुळेच प्रा. पोतदारासारखे गाढे इतिहास-सशोधक त्यांना न्या. रानडे, लो. टिळक व इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या पत्कीत बसवितात. लो. टिळकानी न्या. रानडे याचे वर्णन करताना म्हटल्याप्रमाणे, ‘ रस्त्याची पहिली लाइन मारणारा ’ हाच प्रशंसेला पात्र होतो. तशीच कामगिरी डॉ. केतकर यांनी मराठी भाषेच्या क्षेत्रात करून दाखविली मडळ स्थापून देशोदेशींची माहिती जमवून, लोकाकडून निधि उभारून, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन, वर्षानुवर्षे खडामागून खड रचून, एखादा कोश चिकाटीने व हिमतीने पूर्ण करण्याची परंपरा डॉ. केतकर यांनीच महाराष्ट्रात प्रथम पाडली. शब्द-कोश, व्यायाम-कोश, चरित्र-कोश, विश्व-कोश, व्यावहारिक-कोश, इत्यादि जीं अनेक कार्ये महाराष्ट्रात पुढे जन्मास आलीं व सिद्धीस गेलीं, त्या सर्वांचे आयोजनक म्हणजे डॉ. केतकर.

ज्ञानाचा खजिना

सर्वसामान्य वाचकाला कोशाचे महत्त्व समजत नाही, किंवाहुना त्याचे अस्तित्वहि जाणवत नाही. मराठीतील या अनेक कोशाचा उपयोग शेकडा किती वाचक करतात ? नव्हे, असे कोश आहेत याची माहिती तरा किती-जणाना असते ? पण हे कोश म्हणजे ज्ञानाचे झरे होत, खजिने होत, विद्युत्केंद्रे होत. कोशकार म्हणजे लेखकाचे लेखक ज्ञानाचे विश्लेषण (Analysis) जितके आवश्यक, तितके त्याचे सकलन (Synthesis)-हि अगत्याचे असते. नदीचे पात्र नुसते विस्तृत असून भागत नाही, ते खोलहि असावे लागते. ज्ञानाची खोली वाढविण्याचे काम कोशकार करीत असतात. जगातील ज्ञानगंगेची मुळे किती अनंत आहेत, याची कल्पना नव्या वाचकाना कोशावरूनच येते. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि लेखकाला आपला लेख माहितीपूर्ण रीतीने मांडावयाचा असेल, तर कोशाचे साहाय्य फार होते. तुम्हाला कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असे, त्याचा प्रारंभ कोशग्रंथ चाळण्यापासून करा, म्हणजे त्या विषयासंबंधी त्या कालापर्यंत साऱ्या जगात काय लिहिले गेले आहे याचे ज्ञान तुम्हाला होईल. जगातील सर्व ज्ञानाचे रत्नभांडार म्हणजे कोशग्रंथ. अशा कोशाची परंपरा निर्माण करून डॉ. केतकर यांनी महाराष्ट्रावर अक्षय्य उपकार केले आहेत.

“ चालताबोलता कोश ”

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा जन्म १८८४ साली झाला. त्याचे चुलते उमरावतीस होते. तेथे त्याचे मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झाले. त्यावेळीहि चौफेर व्यासंग करण्याचा हव्यास त्यांना होता. त्यामुळे त्याचे शिक्षक त्यांना “ चालता-बोलता ज्ञानकोश ” असे म्हणत. मॅट्रिक झाल्यानंतर ते मुंबई येथे विल्सन कॉलेजात दाखल झाले, तेथेहि अवातर वाचनाचा नाद त्यांना दाडगा ! त्यामुळे इंटरमध्ये त्यांनी एक गटगळी खाल्ली. बी ए च्या परीक्षेनेहि अपयशाचा तडाखा दिला. परीक्षेपेक्षा वाचनाचे आणि लेखनाचेहि वेड त्यांना अधिक होते. “ महाराष्ट्र वाग्विलास ”

या नावाचे मासिक त्यांनी बी. ए. मध्ये असतानाच काढले. त्याची महत्वाकांक्षा जबर. सकटे त्याच्या खिसगणतीत नसत. त्याच्या मनाने धेतले की, आपण अमेरिकेस जावे आणि त्या स्वतंत्र सपन्न व सुधारलेल्या देशातील ज्ञान लुटावे. एकदा निश्चय केला की तो ठाम, या कडव्या वृत्तीचे केतकर होते त्यांनी आपले घरदार विकले आणि ते अमेरिकेस गेले. तेथे त्यांनी समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. ते १९०७ साली बी. ए. झाले आणि १९०८ साली एम. ए. तहो उत्तीर्ण झाले. 'हिंदु-स्थानातील जातिसंस्थेचा इतिहास' या विषयावर प्रबंध लिहून त्यांनी पीएच्. डी. ही पदवी मिळविली. अशा तीन. पदव्यांचे तुरे आपल्या मदिलात खोवून डॉ. केतकर हिंदुस्थानात १९१२ च्या आक्टोबरात परत आले.

भाषावार प्रांताची मागणी

येथे आल्यावर त्यांना कलकत्ता विद्यापीठात उपप्राध्यापक म्हणून एक वर्ष काम करण्याची संधि मिळाली. तेथे असताना त्यांनी भारतीय अर्थ-शास्त्र, हिंदु कायदा वगैरे विषयावर प्रबंध लिहिले 'राष्ट्रधर्म प्रचारक सभ' या नावाची संस्था स्थापन त्यांनी आव, उत्कल वगैरे प्रांतात प्रचार केला. हा प्रचार त्यांनी संस्कृतमधून केला हे विशेष. आपल्या देशाचे शिक्षण व राज्यकारभार देशी भाषातूनच झाला पाहिजे असा प्रचार त्यांनी आग्रहाने केला १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात मद्रास येथे राष्ट्रसभा भरली होती तेव्हा केतकरानी भाषावार प्रातरचनेची मागणी करणारी शेकडो पत्रके वाटली स्वभाषेच्या उद्धाराचा व उत्कर्षाचा त्यांना जणु निदिध्यासच लागला होता.

ज्ञानकोशाचे तप

मातृभाषेच्या सेवेचा एक अभिनव मार्ग केतकराच्या डोक्यात चमकून गेला. ज्ञानकोशाची रचना त्यावेळीं अखिल भरत खंडातील भाषासभ्ये कोठेच झालेली नव्हती-तेलगूचाच काय तो अपवाद होता. पण केतकराची मनीषा नेहमी गगनचुंबी असे. "मराठीत लिहिलेल्या ग्रंथाचे

इतर देशी भाषात आणि युरोपातील भाषातसुद्धा भाषातर व्हावे, महाराष्ट्राचे राज्य स्वतंत्र असावे आणि मराठीतून लिहिलेल्या कायद्यांना मराठीतून सही केल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊ नये.” असे विचार त्याच्या मनात नेहमी घोळत. त्यामध्ये ‘आंतर भारती’ व ‘संयुक्त महाराष्ट्र’ या आजच्या आकाक्षार्ची बीजे आढळत नाहीत काय ? त्याच भाषा-प्रेमाने ज्ञानकोशाची उभारणा करण्याची उभारी त्यांनी धरली. ता. ८ जुलै १९१६ रोजी नागपूर येथे त्यांनी ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ’ स्थापन केले. लो. टिळकप्रभृतींनी त्याला पाठिंबा दिला पण द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ जमविण्याचे कार्य त्यांनाच करावे लागले. ज्ञान व धन याचा सग्रह करण्यास पुणे हेच ठिकाण चांगले आहे असे वाटल्यामुळे, केतकरांनी ज्ञानकोश मंडळाची शाखा पुण्यास काढली. ही शाखाच पुढे मुख्य कचेरी बनली. अनेक माणसे हाताखाली ठेवून, अगणित विषयांचे चिंतन करून, त्यातील उपयुक्त विषय निवडून, ते ज्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणे वाटून देऊन आणि जरूर तेव्हा मंडळाचाहेरील विद्वानांचेहि लेखन-साहाय्य घेऊन, सतत अकरा वर्षे अखंड व अनलसपणे काम करून, केतकरांनी ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला ! विद्येच्या साधनातील एक तपच त्यांनी पूर्ण केलें.

लोकविलक्षण कल्पना

ज्ञानकोशाच्या कार्याचा प्रसार करण्यासाठी केतकरांनी १९२५ साली ‘विद्या-सेवक’ नावाचे मासिक काढले. ते तीन वर्षे चालले होते. ‘पुणे समाचार’ नावाचे दैनिकहि त्यांनी १९२७ साली सुरू केले होते. ते एक वर्ष चालले होते. ‘लोकविलक्षणपणा’ हा केतकरांचा एक ठळक गुण होता. १९२० साली त्यांनी एका जर्मन तरुणीशी लग्न केले. व्रात्य-स्तोमविधि करून व तिचे नाव शीलवती ठेवून केतकरांनी हा विवाह केला. १९२६ साली त्यांनी ‘स्वयनिर्णयी सघ’ स्थापन केला. भारत-मंत्र्यावर फिरीयाद करून हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अशी विलक्षण कल्पना त्यांच्या मनात उसळली. अशा त्याच्या अजब कल्पनांशी व

कार्याशी लोकानी फारसे सहकार्य न केले, तरी त्याच्या साहित्य-सेवेबद्दल मात्र सर्वांना गाढ आदरच वाटत होता. १९२६ पासून १९३८ पर्यंत त्याच्या सात कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्याच्या साहित्यसेवेविषयी कृतज्ञता प्रकट करण्यासाठी पुणे येथे १९२९ साली 'महाराष्ट्र शारदोपासक सघाचे' अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. त्यानंतर १९३१ साली हैद्राबाद येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे' अध्यक्षपदही त्यांनीच भूषविले. १९३७ साली पुणे येथे ते मृत्यु पावले.

त्याच्या कादंबऱ्यांचे जन्मकाल, प्रियवदा (१९२६), परागदा (१९२६), आशावादी (१९२७), गावसासू (१९३०), ब्राह्मण-कन्या (१९३०), विचक्षणा (१९३६), व भटभ्या (१९३८).

लालित्याची उणीव

“ पुस्तक एकदा वाचल्यानंतर दुसऱ्यादा वाचावे, व दुसऱ्यादा वाचल्यानंतर पुनः एकदा किंवा अनेक वेळा वाचावे अशी माझी विनंति आहे. प्रत्येक वाचनाच्या प्रसंगी प्रस्तुत लेखनाचे रहस्य अधिकाधिक कळत जाईल. ” असे माहात्म्य केतकरानी आपल्या कादंबऱ्यांचे स्वतःच वर्णिले आहे. पण त्याच्या कादंबऱ्या एकदा तरी वाचलेले कादंबरी-वाचक किती असतील ? चादीचे पाणी दिलेले शिशाचे जड गोळे हातात घेण्या-इतकेच अवजड काम केतकराच्या कादंबऱ्या वाचण्याचे आहे, असेच सर्व-सामान्य वाचकवर्ग मानतो. खुद्द त्याच्या पत्नी सौ शीलवतीबाई यांनी एका प्रस्तावनेत हे कबूल केले आहे की, “ त्याच्या कादंबऱ्या पक्क फणसा-प्रमाणे आहेत. त्या शाब्दिक बोजडपणामुळे काटेरी वाटत असल्या तरी पण त्यातील पूर्णत्वास पोचलेल्या विचारानी वाचकाची मने तल्लीन करतात. ” यातील पूर्वार्धच अधिक खरा आहे. खडबडीत भाषेच्या काटेरी सालीतून वाचक या कादंबऱ्याच्या आत शिरला, तरी त्याला तेथे गोड गेरे काही फारसे हातीं लागत नाहीत. लालित्याला मारक अशी केवळ भाषाच केतकराची आहे असे नव्हे, तर भाषेच्या पोटातील कथावस्तु व तिचा परिपोष, हाही लालित्यापासून फार दूर आहे. त्याची पात्रे जिवंत

नाहीत, प्रसंग स्वाभाविक नाहीत व स्वभाव सहज नाहीत. कथानकात कोठे जिज्ञासा उत्पन्न होत नाही की रसाची निर्मिति नाही—आहे काय ते, अभिनव स्वरूपाचे कथानक व त्यावर टागलेले समाजशास्त्रीय विचार. चार पात्राची नावे घेऊन व दोनचार प्रसंग उल्लेखून, त्या त्या निमित्ताने विवाहसंस्था, जाति—संस्था, मजूर चळवळ, पतित स्त्रीपुरुषाचे स्थान इत्यादि विषयावर आपले शास्त्रीय व ऐतिहासिक विचार मभीर भाषेने व माहितीपूर्ण रीतीने मांडलेले आहेत. कोणत्याहि विषयाच्या मुळाशी जाऊन त्याचा विचार करण्याचे कौशल्य जसे केतकराच्या अंगी आहे, तसेच समाजाची घडी बदलून टाकणारी अभिनव योजना मांडण्याचे धारिष्ट्यहि त्याचेजवळ आहे. त्यामुळे त्याची कोणतीहि कादंबरी वाचकाच्या बुद्धीला धक्के दिल्याशिवाय रहात नाही.

पतितांचा कैवार

या विचार-प्रवर्तनाप्रमाणेच दुःखिताविषयी अनुकंपा हाहि त्याच्या कादंबऱ्याचा एक प्रशसनीय गुण आहे. जे जे कोणी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय वर्चस्वाखाली नेगरले गेले असतील, त्याचेकडे सहानुभूतीने व समतोल वृत्तीने पहाण्याचा दृष्टिकोन ते वाचकाना देतात. समाजाच्या कोपऱ्यात दडलेली, अवारात सडलेली जी जातिहीन, ज्ञानहीन, द्रव्यहीन माणसे असतील, त्याचा कैवार घेऊन केतकर उठतात—आणि त्यांना सुस्थितीत आणण्यासाठी समाजाने काय करावे, समाजाची रचना कशी बनवावी याविषयीचे आपले मूलगामी व क्रांतिकारक विचार ते कादंबऱ्यातून मांडतात. प्रि. गोळे यानीहि आपल्या विचाराचे वाहन म्हणून ‘ हिंदुधर्म आणि सुधारणा ’ ही कादंबरी लिहिली. प्रि. वामनराव जोशी याच्या ‘ रागिणीची ’ हि बैठक तीच. पण या दोघापेक्षाहि केतकराच्या कादंबऱ्यात रजकता व आकर्षकता कमी. विद्यमान व्यक्तीची नावे किंचित् बदलून त्यांची पात्रे केतकर आपल्या कादंबरीत रंगवितात आणि त्यावर तोड टाकून, एकेरी शब्दानेहि, हवी तशी टीका करतात. यामुळेहि त्याच्या कादंबऱ्याची अप्रियता वाढली.

भाषेचे दोष

केतकराच्या भाषेमध्ये केवळ बोजडपणाच आहे, असे नव्हे तर परकेपणाहि आहे. दुःप्रसिद्धी, सु-पथ-त्याग, भवितव्य-विलोकन, द्रव्योत्पादन-समर्थता, परजनसंग्राहक इत्यादि क्लिष्ट संस्कृत शब्द कथा कादंबऱ्या वाचणाऱ्या मराठी वाचकाला कसे कळणार ? ‘ अभिज्ञता ’ हा शब्द तर वारवार येतो. पण ते शास्त्रदृष्ट्या तरी सदोष नाहीत, परंतु अजरी तऱ्हेची वाक्यरचना केतकर मधूनमधून जी करतात, ती मराठी वाचकाला खटकते व आक्षेपार्ह वाटते “ आपल्यावर फटकारा आहे, ” “ तिला चांगले भवितव्य देता आले असते, ” “ त्यात माझा सद्गुण झाला नाही ” इत्यादि वाक्यरचना मराठीला न शोभणारी आहे. त्याच्या कादंबऱ्याच्या अप्रियतेत या भाषा-दोषामुळेहि भर पडली

विद्यमान व्यक्तीवर टीका

‘ गोडवनातील प्रियवदा ’ ही केतकराची पहिली कादंबरी एका स्नेहाने डिवचल्यामुळे, आपण कोशाप्रमाणेच कथाहि लिहू शकता, हे दाखविण्यासाठी ते कादंबरीच्या मुलुखात शिरले. या पहिल्या कादंबरीत नागपूरकडील देशस्थ-कोकणस्थ-कऱ्हाडे या ब्राह्मणाच्या पोटजातीतील चुरस त्यानी उवड केली आहे आणि गिरण्यातील डायरेक्टर व सरकारी अधिकारी यांना आपल्या टीकेच्या धारेवर धरले आहे विशेष कलाहीन गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्राला आदरणीय वाटणारे इतिहासाचार्य श्री विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांची मूर्ति डोक्यापुढे उभी करणारे वैजनाथशास्त्री हे पात्र या कादंबरीत रंगविले आहे. या शास्त्रीबुवानीं एका मुशिक्षित विधवेशी पुनर्विवाह केलेला दागविला आहे आणि इतरहि बरेच स्वभाव-दोष चित्रित केले आहेत. कल्पित सृष्टीच्या आसऱ्याने विद्यमान व्यक्तीवर अशी टीका करणे हे “ चोरच्या छाप्यात मागून वार करण्याइतके अश्लाघ्य ” आहे, असाच काही साहित्य-समालोचनकाराचा अभिप्राय पडला आहे. भाषेत बेडौलपणा व विचारात विचित्रपणा असला तरी केतकराची सूक्ष्म दृष्टि, सहानुभूतीची वृत्ति व अनुभवाची, व्यासगाची

बैठक या गुणामुळे या कादंबरीने मराठी वाचकाचे लक्ष आपलेकडे ओढून घेतले.

विचार-प्रवर्तनाचे स्वरूप

‘ब्राह्मण-कन्या’ या कादंबरीत कालिदीचा जीवनवृत्तात सांगितलेला आहे. पहिल्या सहा प्रकरणात तिच्या पूर्वीच्या दोन पिढ्यांचा इतिहासच दिला आहे. त्या वशावळीच्या गुतावळीमुळे वाचकाचा जीव प्रारंभीच गुदमरतो. त्यानंतर इस्त्रायल समाजाचा इतिहास येतो. कालिदीने लिहिलेल्या एका गोष्टीने तेहतीस पाने व्यापली आहेत ! आणि नंतर तिच्यावर चर्चा-अभिप्राय-वादविवाद ! शिवाय तिला उत्तर म्हणून रामराव जी गोष्ट लिहितो तिनेहि या कादंबरीची अठरा पाने भरली आहेत. शिवाय कालिदी व तिचा भाऊ सत्यव्रत यांची पत्रेहि प्रदीर्घ आहेत. आणि शेवटी रक्षतेचा कळस केला आहे ‘वैजनाय-स्मृतीने’. बेचाळीस कलमाची ही स्मृति बारा पाने पसरली आहे. हे वैजनाथशास्त्री इतिहास-सशोधक व सनातनी असतात, तरी त्यांनी पुनर्विवाह केलेला असतो. त्याचा फटकळपणा असा की, ते न्या. रानडे यांना उद्देशून “ त्या महाद्याल्ला इतिहास काय समजतो ? ” किंवा “ त्या राम्या भांडारकरला काहीच समजत नाही. ” असे अर्वाच्य बोलतात. पुणे-त्यातले त्यात सदाशिव पेठ-यावर तर केतकर जातायेता दातओठ खातात. अशा लिखाणाने वाचकाच्या सदभिरुचीला, संस्कृतीला किंवा संभ्यतेला धक्के बसतात हे खरे, पण त्याने त्याच्या बुद्धीला धक्के बसून विचारप्रवर्तन कितीसे होणार ?

कलेचा आत्मा

कालिदीला रामराव आपल्या लग्नाची मागणी घालतो ती सरळ रोखटोक भाषेने. त्यात प्रेमाची लपवाळपव किंवा नाजूकपणा नाही. केतकरी खाक्या हाच आहे. एखाद्या सौद्याच्या भाषेत “ रामराव एकदम तीस म्हणाला, “ कालिदी, चल आपण आपली आयुष्ये जोडून टाकू. ”

“ तुम्ही ही मागणी विचारपूर्वक करित आहा काय ? ”

“ अगदीं विचारपूर्वक. ”

“ तर मग मला सांगितलेच पाहिजे कीं, तुमच्या या कृपेबद्दल मी कर्णी आहे पण तुमच्या कृपेचा मला फायदा घेता येणार नाही. ” बस, खलास! शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी, व्यापारासाठी किंवा देशोद्धारासाठी अनेक धाडसी तरुण हिंदुस्थानातून इंग्लंड-अमेरिका वगैरे देशात जातात. आणि त्यापैकी काही तेथे कायमचे स्थानिकहि होतात. मातृभूमीपासून परागदा झालेल्या अशा हिंदी लोकांच्या समागाचे चित्र डॉ. केतकर यांनी आपल्या ‘ परागदा ’ या कादंबरीत रंगविले आहे. खुद्द केतकर हे अमेरिकेस जाऊन राहून आलेले. त्यामुळे त्यांनी तेथील हिंदी स्त्रीपुरुषांची बरीवाईट कृत्ये प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली. पण त्यात कलेचा आत्मा ओतण्याची इच्छा व पात्रता त्यांच्या ठिकाणी नव्हती त्यांनीच या कादंबरीच्या उपसहारात, कादंबऱ्यामध्ये खोटी समाजचित्रे घालण्याच्या ‘ कारस्थानावर ’ टीका केली आहे आणि आपले असे मत निवेदिले आहे की, “ कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक माणसे एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो, त्यामुळे उत्पन्न होतो. ” ही कैफियत लगडी वाटते. कारण साध्या आयुष्यक्रमातील सत्य व्यवहार वाचनीय वाटावेत म्हणून कथालेखकाने भल्याबुन्याची निवड (Selection) केली पाहिजे आणि त्याचे चित्र प्रमाणबद्ध (Proportion) रचनेच्या चौकटीत बसविले पाहिजे. हे कलेचे पथ्य केतकराना कधीच पाळता आले नाही.

टीकेचा काळा कुंचला

हिंदी पुढाऱ्यावर टीका करण्याची आपली हौस केतकरांनी याहि कादंबरीत पुरी करून घेतली आहे. लाला गजपतराय हे एक पंजाबमधून आलेले देशभक्त दाखविले आहेत. ‘ लाल-बाल पाल ’ या वदनीय राष्ट्रीय त्रिमूर्तीपैकी लाला लजपतराय याचे चित्र डोळ्यापुढे उभे रहावे असे हे फसवे नाव आहे. पण केतकराना त्याचे नीटसे विडंबनहि करता आले नाही—मग यथार्थ चित्रण कोठले ? डॉ रवीद्रनाथ टागोर याच्या काव्यावर ‘ बायकी कोमलपणाचा ’ शिक्षा मारून केतकरांनी टीका केली आहे.

सर्वसामान्य हिंदी पुढ्यावरहि आपल्या हातातील काळा कुचला त्यानी फिरविला आहे. शेवटी प्रो. गोगटे हे आपले लाबलचक 'विधान' वाचतात. त्यात केतकरानी देशाच्या उद्वाराची कोणती जडीबुडी सांगितली आहे ? तर 'देशासाठी उच्च संस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघड्या तोडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे त्या जातीत अर्थात् वाटेल त्या कर्तृत्ववान लोकांचा प्रवेश झाला पाहिजे' हा उपाय जितका विक्षिप्त, तितकाच अव्यवहार्य नाही काय ?

हे मूर्ति-भंजनहि नव्हे

अमेरिकेत वीस वर्षे राहून हिंदुस्थानात परत आलेले ब्रह्मगिरीबोवा यांची कथा 'आशावादी' या कादंबरीत केतकरानी सांगितली आहे. त्यानीं परत येण्याचे कारण म्हणजे "देशातील सर्व लोकांविषयी माझ्या मनात असलेले प्रेम, आपल्या लोकांनी उन्नतीला यावे ही इच्छा, आणि तसेच आपल्या जगभर प्रवासामुळे जो आपणास अनुभव उत्पन्न झाला आहे तो इतरास प्राप्त करून द्यावा ही इच्छा, आणि हिंदुस्थानात आपण जाऊन काही तरी करू हा आत्मविश्वास" हीच केतकरांची बैठक.

ब्रह्मगिरीबोवा म्हणजे देवीदास अत्रे त्याची मते निर्भीड व वर्तन नि स्पृह दाखविले आहे सन्यासी असून ते निष्क्रिय सन्यास-मार्गावर टीका करतात. गीतेपरील त्याची व्याख्याने कादंबरीत लाबलचक दिलेली आहेत. त्याच्या मुखाने केतकरानीं गीतेची नालस्ती मनमुराद केली आहे. "गीतेचा उपदेशच आजच्या स्थित्यंतरक्षम जगात योग्य नाही," असे म्हणून न थाबता त्यानी 'गीताकार ब्रह्मकले,' 'गीताग्रथ सैतानी आहे' अशी बेझूट विधानेहि केली आहेत यात विपर्यास आहे, तर्कदुष्टता आहे आणि बुद्धीचा वक्रपणाहि आहे अशा विधानात स्वतंत्र प्रज्ञा नाही, मूर्तिभंजन नाही, नवे असे तत्त्वज्ञान नाही.

परदेशांतील जीवन

'गावसासू' या कादंबरीत केतकरानी १९१२ सालच्या सुमारास इंग्लंडात रहाणाऱ्या हिंदी विशारद्यांचे जीवन रेखाटले आहे. खरे म्हणजे

त्या जीवनातील केवळ प्रणयविषयक भागच त्यांनी रगविला आहे.—
‘ रगविला ’ म्हणण्यापेक्षा चर्चेंस घेतला आहे. मिसेस दास याची धडपड आपल्या सुनीतीला आय. सी. एस. नवरा मिळावा यासाठी चाललेली असते. चदनानी हा तमा तरुण आय. सी. एस. असतो. पण त्याचे मनात त्या मायलेकीबद्दल काही गैरसमज निर्माण झालेले असतात. ते दूर करण्याचे कार्य मिसेस कैलासनाय अधिकारवाणीने वजावतात आणि शेवटी घाईघाईने व खुषीच्या सक्तीने चदनानी व सुनीता याचे लग्न ठरवून टाकतात. याशिवाय कादंबरीत त्याचा ‘ गावसासूणा ’ कोठेच दिसत नाही. या मुख्य कथानकाच्या निमित्ताने हिंदी विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल केतकरानी आपले विचार मांडले आहेत. आरंभ व शेवटी सुमारे दहादहा पाने सभेतील भाषणानी व्यापली आहेत !

शेंडेफळांतील सरसता

‘ विचक्षणा ’ ही केतकराची कादंबरी ‘स्त्री’ मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झाली. म्हणूनच की काय, तिच्या पूर्वार्धात तरी सुगमपणा, सहजपणा, जीवतपणा—म्हणजेच कादंबरीपणा—काही प्रमाणात आला आहे किंवा आपल्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यावरील टीकेपासून केतकरानी धडा घेतला असावा ‘ विचक्षणा ’ लिहिण्यापूर्वी तीनचार वर्षे आधी त्यांनी ‘ कळ्याचे निःश्वास ’ या कथासंग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना असे म्हटले आहे की, “ सामान्य वाचक अनीति सहन करील, शिव्या सहन करील, पण लेखकाची नीरसता कधीच सहन करणार नाही.” ‘ विचक्षणा ’ या कादंबरीतहि, सर्वसामान्य वाचकवर्गाच्या दृष्टीने अनीतीचे विचार आहेत; राजकीय पुढारी व धार्मिक गुरु यांना ‘ शिव्याहि ’ आहेत, पण कादंबरीच्या प्रथमार्धात नीरसता मात्र फारशी नाही. ही कादंबरी त्याच्या मृत्यूच्या थोडेच दिवस पूर्वी पूर्ण झाली होती. पहिल्या कादंबऱ्यातील भाषेचा बोजडपणा बराचसा या कादंबरीत झडला आहे. तथापि ‘ विचारपौष्कल्य, आयुष्य—कार्य—निश्चय, शिष्य—विज्ञापकारक, ’ असल्या शब्दांच्या शृंखला भाषेच्या पायात आहेतच. ‘ तर्कटेन भर्कटितम् ’ अशा तऱ्हेची मनःपूत टीका गीतेवर, धर्मावर, देशभक्तीवर केलेली आहे. ‘ पुष्टिमार्गाचे ’ स्तोम

माजविणाऱ्या श्रीरगाचार्यांच्या बुवाबाजीचे काहीसे समर्थनच यात केले आहे. कदाचित् तो केतकराच्या उपरोधिक लेखनाचा नमुना असावा ! शेवटीं डॉ. तर्कटे याची ' तर्कट-नीति ' आठ पाने दिलेली आहे. ती पाहिली म्हणजे ' ब्राह्मण-कन्येतील ' वैजनाथ-स्मृतीचे स्मरण कोणासहि होईल. तेवढ्या मान्याने वाचक चीत होणार नाही, म्हणूनच कां काय, प्रो लोढे याची पुरवणी चार पाने जोडलेली आहे--आणि वर पासगासाठी ' पद्मनाभ—चतुःसूत्रीहि ' लोढण्यासारखी अडकाविली आहे. या सर्व जडजडाल लेखनाचा सदेश काय ? तर वेश्यागमन व बुवाबाजी याची तरफदारी करून स्वैराचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देणे !

स्त्रीपुरुषाचेच काय, पण त्याच्या बारीकसारिक वस्तूचेहि बारकाईने वर्णन करण्यास केतकराची लेखणी या कादंबरीत सज झाली आहे. मजुळेच्या घरच्या कलात्मक ' टी सेट 'चे केतकर पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात, " तो चहाचा सेट स्वयकल्पनेने व थोर अभिरुचीने बनविला होता. इग्रजी नमुन्याचे अनुकरण नव्हते, ही गोष्ट त्याच्या चटकन् लक्षात आली. त्यात चहा ओतण्याकरिता जी तोटी होती त्या तोटीवर शिव व त्याच्या जटेतील गंगा असे नक्षीकाम होते, आणि अनेक शिखराची चित्रे चहादाणीच्या मध्यभागावर काढलेली होती. साखर ज्या भाड्यात ठेवली होती ते भाडे मयूराकृति होते, आणि त्यावर कार्तिकस्वामीची आकृति झाकणाच्या शीर्ष-भागी बसविली होती. चहादाणीमध्ये जी अनेक पर्वतशिखरे कोरलेली होती त्यातून देखील दक्षयज्ञ, यज्ञविध्वंस, पार्वतीची तपश्चर्या, इत्यादि चित्रे कोरलेली होती. "

विविध अनुभवांचें चित्र

' भटक्या ' ही केतकराची शेवटची कादंबरी. त्याच्या मृत्यूमुळे ती अपूर्ण राहिलेली. गुणाच्या दृष्टीनेहि तिचे स्थान शेवटचेच लागते. अजनवेल येथील एक मुलगा चिपळूण येथे अठराव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेतो, मॅट्रिकमध्ये तीनदा नापास होतो आणि मग शेटजीचा नोकर, डॉक्टराचा कपौडर, मेसोपोटोमियामधील लष्करी नोकर, आणि नंतर राजकीय चळवळी-

तील एक बाजारवृणगा—अर्शा निरनिराळी कामे करतो, आणि समाजातील विविध वर्गांचे अनुभव घेतो. असे एकेरी व दुबळे कथासूत्र या कादंबरीचे आहे तिचा हेतु “आयुष्यकामाची विविधता लक्षात यावी, आमच्या समकालीनांच्या सामाजिक स्थितीची चित्रणा पुरी व्हावी” एवढाच आहे पण ती चित्रणाहि अगदी ओबडधोबड पद्धतीने केलेली आहे. ना प्रमाण, ना रंग अशी कलाहीन कृती ती आहे. नायकाचे बालपण कोकणात गेले म्हणून कोकणचे रम्य वर्णन त्यात आले असेल म्हणावे, तर ते नाही, आणि रणक्षेत्रावरील रौद्ररस कादंबरीच्या पाटातून वहात असेल म्हणावे, तर तोहि नाही.

कादंबऱ्यांचा कच्चा माल

केतकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये समाजापुढील समस्या विचारासाठी घेतलेल्या आहेत. कोणत्याहि वर्गाची कसलीहि समस्या हाती घेण्यात त्यांनी तत्वज्ञाचे धाडस दाखविले आहे. त्या समस्या सोडविण्यासाठी ते नवे व विलक्षण मार्ग निःशकपणे सुचवितात. त्यांचीं मते रूढ परंपरेहून अगदी भिन्न असतात. त्यामुळे ती वाचकांच्या बुद्धीला धक्के देतात. आपली लोकविलक्षण मते माडताना केतकर जे युक्तिवाद करतात, ते नेहमीच तर्कशुद्ध नसले, तरी विचार करावयास खास लावतात त्याची भाषा स्पष्टवक्तेपणाची—किंबहुना फटकळपणाची आहे, आणि त्याच्या कादंबरीचा मुख्य गुण म्हणजे महाराष्ट्रात, किंबहुना सर्व हिंदुस्थानात, फार काय सर्व जगात पसरलेला जो मानवसमाज आहे, त्यातील हिंदु—मुसलमान, पार्शी—ख्रिश्चन इत्यादि धर्मांची व डॉक्टर—प्रोफेसर, स्वामी—सेवक, वेश्या—वकील, इत्यादि बहुविध वर्गांची चित्रे, नामरूपाने तरी, त्यात रेखाटली आहेत. समाजाच्या भिन्नभिन्न थरांचे चित्रण—किंवा नुसते उल्लेखसुद्धा—त्याच्याइतके दुसऱ्या कोणत्या मराठी कादंबरीकाराने केलेले आढळत नाहीत. कुळहीन स्त्रीपुरुषांचे लग्न व त्याचे समाजातील स्थान हा त्याचा नित्याचा व आवडीचा विषय आहे. केतकरांच्या एकएका कादंबरीत इतकी कथाबीजे ठेचून भरलेली असतात की, त्यावर दुसरे कादंबरीकार दहादहा कादंबऱ्यांचे बगीचे सहज फुलवतील. नाना ठिका-

णचा कच्चा माल कादंबरीच्या कारखान्याना पुरविणारे केतकर हे एक मोठे ठेकेदार आहेत.

रसायनशास्त्राचे स्वरूप

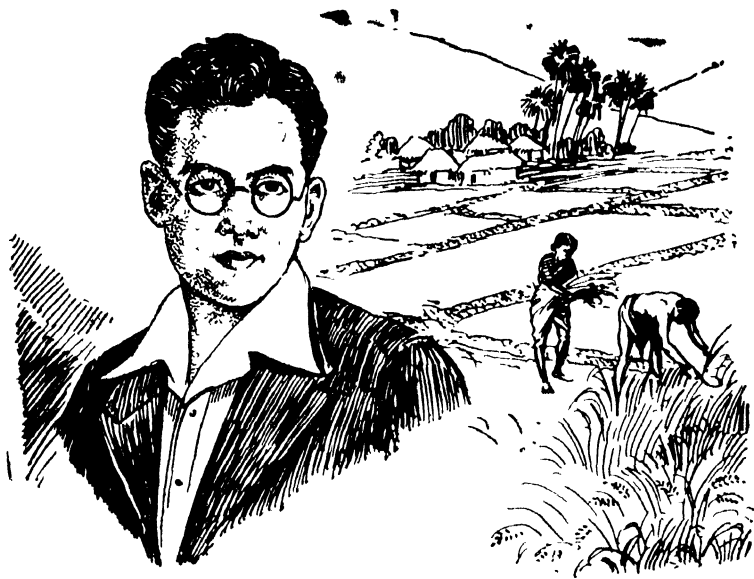
फडके-माडखोलकरांच्या कादंबऱ्या वाचणे म्हणजे अत्तराचा घमघमाट सुटलेल्या एकाद्या नृत्य-मंदिरात पाऊल ठेवण्यासारखे असेल, वामनराव जोशी व सानेगुरुजी यांच्या कादंबऱ्या हातात घेणे म्हणजे धूप-दीप पाजळलेल्या व आरती-भजन चाललेल्या पवित्र देवालयात प्रवेश करणे असेल, तर केतकरांच्या कादंबऱ्या उघडणे म्हणजे रासायनिक द्रव्यांच्या दर्पाने कोदटलेल्या व प्रयोग-नलिकानीं गजबजलेल्या एखाद्या आधुनिक रसायनशास्त्रात शिरण्यासारखेच होय. तेथे कोणत्या रसायनाचा येव कोणाच्या कपड्यावर वा शरीरावर केव्हा पडेल याचा नेम नाही.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) देशभक्तीचे अनेक प्रकार आहेत ते प्रकार एकेक उदाहरण देऊन स्पष्ट करून लेखक हेहि देशभक्त आहेत, ते विधान तुम्हास पटते का ? कारणे या
- (२) डॉ. केतकरांचे चरित्र थोडक्यात लिहा त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती ?
- (३) मराठी शास्त्रीय वाङ्मयात डॉ. केतकरांनी कोणते ग्रंथ लिहून भर घातली ? ' ज्ञानकोश ' या ग्रंथाची थोडक्यात माहिती लिहा
- (४) डॉ. केतकरांनी कोणत्या कादंबऱ्या लिहिल्या ? वाङ्मयदृष्ट्या या कादंबऱ्यांचे परीक्षण करा.
- (५) या कादंबऱ्या लिहिताना डॉ. केतकरांनी कोणता दृष्टिकोन ठेवला होता ?
- (६) ' ब्राह्मणकन्या ', ' परांग ' ' विचक्षणा ' यांपैकी कोणत्याह एका कादंबरीबद्दल थोडक्यात माहिती लिहा.
- (७) डॉ. केतकरांच्या लोकविलक्षण कल्पनांपैकीं तुम्हास माहित असलेल्या काहीं कल्पना या

अधिक अभ्यास—

केतकरांच्या साहित्यात—लेखक-दाते-कवे

र. वा. दिघे : : : ५

‘ राजकीय ’ कादंबऱ्याचें जसें एक स्वतंत्र दालन आहे, तसेंच ‘ ग्रामीण ’ कादंबऱ्याचेंहि आहे. हें दालन उघडण्याचा मान श्री. दिघे यांज-
कडे जातो. ‘ पाणकळा ’ ही त्यांची पहिली कादंबरी अस्सल गांववान आहे. त्या एका कादंबरीच्या धक्क्यानेच कीर्तीच्या किल्ल्याचा दरवाजा त्यांनी उघडला. त्यांचेपूर्वी खेडेगांवासंबंधीच्या कादंबऱ्या मराठीत अगदीच नव्हत्या असें नाहीं पण सरबताला मीठ किंवा शेताला कुंण, तसाच वापर खेडेगांवांतील विषयांचा मराठी कादंबरीकार करून घेत. ज्या वेळेस जो विषय वातावरणांत घुमत असेल, त्याचेच पडसाद ललित वाङ्मयांत निघणें स्वाभाविक आहे. पण कादंबरीचा पिंडच मुळी ग्रामीण

बनवावयाचा असा भर दिघे याच्यापूर्वी फारसा कोणी दिलेला नाही. माड-खोलकरानी ज्याप्रमाणे अनेक राजकारण-प्रधान कादंबऱ्या लिहून नवी प्रथा सुरू केली, तशीच ग्रामीण कादंबऱ्याची नवी पाऊलवाट पाडण्याचे श्रेय दिघे यांना आहे.

अस्सल ग्रामीण थाट

दिघे याच्या ग्रामीण कादंबऱ्या दोनच—‘ पाणकळा ’ व ‘ सराई ’. पण त्याताल सारे वातावरण, किंबहुना त्याची प्रकृतिच ग्रामीण आहे. खेड्यातील माती घेऊनच त्यांनी त्या मूर्ति बनविल्या आहेत—शहरी शाडूला गावठी काव फासलेली नाही. सर्वसामान्य नाटक-कादंबऱ्यात स्त्रियांची भाषा सजविण्यासाठी, ‘ इय्य ’ ‘ मेल ’ असे जसे दोनचार शब्द पेरले जातात, तसेच ‘ लई,’ ‘ बेस ’ अशा शब्दाचे तुकडे जोडून खेडूताचे चित्र उभे केले जाते. पण त्यात काही जीव नसतो. कादंबरीच्या अणुरणू-मध्ये तेच एक तत्त्व रफुरले पाहिजे आणि तिच्या रोमरोमातून ते बाहेर पडले पाहिजे. आपल्या कादंबरीच्या सर्वांगातून ग्रामीणतेचा आविष्कार करणारे मराठी लेखक म्हणजे र. वा. दिघे, ग. ल. टोकरे, चि. य. मराठे, द. र. कवठेकर इत्यादि होत. त्यामध्ये दिघे यांनी मोठे यश कमावले आहे. शब्द न् शब्द, प्रसंग न् प्रसंग, भावना न् भावना ग्रामीण ठेवण्याची कोशीस ते करतात.

श्री. रघुनाथ वामन दिघे यांचा जन्म १८९८ माली झाला. भोरच्या आसपासचा शिवप्रभूंनी पावन केलेला पहाडी मुलुख दिघे यांचा बाळ-पर्णीचा सोबती होता. शिवार्जुनमहाराजांचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी आगीच्या खदकावर आपल्या ‘ देहाचा पूल ’ करणाऱ्या दिघे-घराण्याचा रघुनाथरावाना अभिमान आहे. हे भौगोलिक सौंदर्य व ऐतिहासिक अभिमान यांच्या धारा त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या नसातून वहात आहेत. त्याचे वडील सरकारी नोकरीत होते. त्यामुळे त्यांना फिरतीवर जावे लागे. अनायासेच रघुनाथरावाना बरीच शहरे परिचित झाली. डेकन कॉलेजात शिक्षण घेऊन दिघे बी. ए. झाले व पुढे एड् एन्ड्. बीहि झाले. वकि-

लीचा धदा करतानाच हौस म्हणून ते साहित्यात शिरले. गडकरी हे तर त्याचे नातलगच. त्याच्याशिवाय श्री. कृ. कोल्हटकर, रे. टिळक, बाल-कवि इत्यादि साहित्यिकाच्या सहवासात त्यांनी बराच काळ घालविला. 'पाणकळा' कादंबरीची कल्पना त्यांना सुचली १९२२ सालात, पण ती लिहून झाली १९३९ साली. हौसेहौसेने मनापासून कलापूर्ण लेखन कोरीत रहाण्याचा त्यांना छंद आहे.

चार आकर्षक अंगे

केवळ ग्रामीण जीवनाला वाहिलेली आपली कादंबरी मामुली वाचकाना नीरस वाटू नये म्हणूनच की काय, दिधे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांना इतर आकर्षक अंगेही जोडली आहेत. तरुण स्त्रीपुरुषांच्या श्रृंगाराचे वर्णन ते उत्कटपणे पण सयमाने करतात. या मोहकतेवर मादकतेचेहि पुढे चढविण्यासाठी, रहस्यकथेप्रमाणे, एखाद्या खुनाचे गूढ व त्या निमित्ताने मारहाण असेहि प्रसंग ते आपल्या कादंबरीत घालतात. तसेच शेतकऱ्याची दुःस्थिति दूर करण्यासाठी कोणी काय केले पाहिजे याविषयीचे देशभक्तिपर विवेचनहि ते भरपूर प्रमाणात करतात. शिवाय ग्रामीणतेचा गंध तर अनन्यसाधारण आहेच. या चारी गुणामुळे दिधे यांच्या कादंबरीने मराठी मनाची पकड संपदिशी घेतली. त्यांच्या 'पाणकळा' या कादंबरीला 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीने' पाचशे रुपयाचे पहिले 'फडके पारितोषिक' दिले. 'पाणकळा' व 'सराई' या त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांना रुपेरी पडद्यावर चित्रित होण्याचे भाग्य लाभले आहे.

ग्रामीण मुखांतून ग्रंथिक भाषा

'पाणकळा' म्हणजे पाऊस. त्याच्यावर शेतकऱ्याचे मारे जीवन हेलखावे खात असतें. त्या हेलकाव्याचे रमणीय व सागोपाग वर्णन दिधे यांनी या कादंबरीत कसून केले आहे. सोन्याचा जसा अतिशय पातळ पत्रा कसवी सोनार काढतो, त्याप्रमाणे निसर्गाची वर्णने बारीक बारीक तपाशिलाने, अस्सल खेडूत शब्दांनी करण्यात दिधे यशस्वी झाले आहेत. मात्र संवाद सुरू झाले की, लेखकाला आपल्या या भूमिकेचा विसर पडतो ही

खेदाची गोष्ट होय. डोंगर-पहाडांतील सकन्या भिल्ल असो, त्याची अल्लड मुलगी रैना असो, किंवा खेड्यातील लक्ष्मीप्रमाणे विहरणारी भुजबाची सोनी असो-सर्वांची भाषा एकसारखी.-मुबईहून शिकून आलेल्या आनदरावाचीच शहरी भाषा त्याच्याहि तोडात-जणु काहीं एकटे दिघेच उभे राहून निरनिराळ्या पात्राच्या ळ्ण्यातून बोलत आहेत ! राजमलच्या खुनाचा तलास अडाणी रैना गुप्त पोलिसाच्या शिताफीने लावते हे एक आश्चर्य, तर त्या तलासाचे वर्णन ती सुशिक्षित कादंबरी-काराच्या चातुर्याने करते हे दुसरे आश्चर्य ! “माझ्या सौंदर्याच्या बादशहा, माझ्या जीवनाच्या मुशाफरा, माझ्या प्रणयाची फुलवती बाग तुझ्याकरता होती.” अशी भाषा काढणाऱ्या निरक्षर ग्राम-कन्येने, सोनीने, गडकरी-वाळ्मय पालथे घातले होते काय ? “आपण प्रतिज्ञा केली ती तुम्ही विसरलात काय ? ” असा प्रश्न पुण्यामुबईच्या पुढाऱ्याप्रमाणे कोण करतो ? तर सकन्या भिल्ल. आणि त्याची नाचरी पोरगी रैना ही तर कर्मगतीचा सिद्धांत सांगते ! एवढे एकरंगी भाषेचे हे गालबोट वगळले, तर दिघे यांनी बनविलेली ग्रामीण जीवनाची मूर्ति सर्वांगसुंदर आहे.

खन्या शेतकन्याचें स्वभाव-चित्र

‘ पाणकळा ’ कादंबरीचे कथानक घडते सजलपूर या खेड्यात. तेथील रंभाजी पाटील हा मोठा रंगेल व रंगेल माणूस दाखविला आहे. तो जितका उदार तितकाच क्रूर आहे. छोटा सस्यानिक किंवा सुन्नतानच तो ! त्याच्या अन्यायी व व्यसनो जीवनाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखे उजळ चित्र भुजबाचे आहे. त्याची छाती रंभाजीच्या दीडपट रुंद आणि त्याचे अंतःकरण ५ णजे तर दया-क्षमा-शांतीचे माहेरघरच. ‘ देवालाहि दुर्लभ असे आदर्शभूत जीवन ’ त्याचे दाखविले आहे. कादंबरीकार आश्वासतात की, “ भागवतधर्माने वेडावलेल्या महाराष्ट्राच्या उदड शेतकीवर्गात भुजबासारखीं माणसे खेडोपाडीं पाहावयास मिळतील ” या वारकरी वीराने आश्रय दिलेल्या एका कुटुंबातील मुलीवर-पारुवर-रंभाजीची वाकडी नजर जाते. तेव्हा रंभाजीला गाडीच्या चाकाला बाधून

भुजबाणें त्याच्या उघड्या पाठीवर शिवळीचे तडाखे दिले. हा वेदम मार पाटील कसा विसरणार ? त्याने सापासारखा डूख धरला आणि भिल्लाच्या मदतीने भुजबाचा वाडा पेटवून दिला. पारूवर जप्तीचे सकटहि त्याने आणले व भुजबाकडे आलेल्या आनदरावावर राजमलचा खून केल्याचा आरोप घातला. पण या सर्व सत्त्वपरीक्षेतून भुजबा उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झाला, एवढेच नव्हे तर, रभाजीचे भिल्ल त्याच्यावर उलटले असताना आणि रभाजीच्या वाड्याची जाळपोळ करू लागले असताना, भुजबा जिवावर उदार होऊन रभाजीच्या मदतीस धावतो-त्याचेवर दयेचा अभिषेक करतो आणि त्याला पावन करून सोडतो असे हे भुजबाचे स्वभावचित्र अत्यंत उदात्त आहे. त्याचेवर खोऱ्या आरोपावरून खटला चालू असताना, तो “ पिजऱ्यात धीरगभीर असा बसला होता. जणू काय तो न्यायाधीशालाच न्याय देणार असे वाटत होते.” आणि भोळ्या भावाचे भिल्ल तर काय ? “ आईवापानीं आम्हाला जन्म एकदा दिला, भुजबा देवाने दुसरून दिला. आम्ही भिल्लानीं भुजबाला देव करून देव्हान्यात ठेवले आहे. आम्ही त्याची रोज पूजा करतो.” असे ते मानीत.

सात्विक गुणांचा पुतळा

भुजबाला देवाविषयीं भक्ति जितकी गाढ व गरिवाविषयीं दया जितकी अपार, तितकीच अन्यायाची चीडहि तीव्र आणि शेवटी क्षमाहि निःसीम. त्याला पाण्यात पहाणाऱ्या रभाजी पाटलालाहि वेदम मार बसला व त्याच्या पाठीचीं धिरडीं निघालीं, तेव्हा भुजबा काय करतो ? “ रभाजीचे पाठीस हळद व तेल लावताना पारू रभाजीची कृति अगदीं विसरून गेली होती, रभाजीस स्पर्श करताना तिला कोणत्याहि प्रकारचा सकोच वाटत नव्हता. दयेचा जोर लजेपेक्षा अधिक आहे. तिचे मनात उत्पन्न झालेल्या दयेने तिचे लजेला हाकलून दिले होते. भुजबा हळद तेल लावताना “ अरे, अरे,” “ चकचक ” असे खेदाने आपल्याशींच पुटपुटत होता. दयेने त्याचे अतःकरण ओथबले होते.”

भुजबा आनदरावाच्या अगातील सात्विक गुणांचा गौरव किती

सूचकतेने करीत आहे, पहा:—“ आज तुकारामबुवा जिवत असते तर त्यानीं अभगात काय लिहिले असते ? ” भुजबाने विचारले.

“ त्यानीं अभग लिहिले नसते. देहूला शास्त्रीय प्रयोग शाळा काढली असती.” आनदरावाने उत्तर केले.

“ मला वाटते, त्यानी कर्परेकाठीं ती काढली आहे ” भुजबाचे विनोदाने सर्व शेतकरी मनापासून हसले.”

सह्याद्रीवर रूपक

महाराष्ट्राचा पिता म्हणजे सह्याद्रि. त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन दिघे पुढीलप्रमाणे करतात, “ उच्च उच्च आकाशाला भिडलेला नीट कड्याचा डोंगर शकरासारखा जटा सोडून उभा आहे, त्याचे माथ्यावरून शुभ्र पाण्याची धोद गर्जना करून खाली पडत आहे. त्या डोंगराच्या माथ्यावर सध्याकाळीं पारव्याचे कठाप्रमाणे दिसणाऱ्या हिरव्या-निळ्या-तावड्या-जाभळ्या आकाशात जेव्हा चंद्रकोर व शुक्राचा तारा दळे, तेव्हा डोंगराच्या जटाजटातून गगावतरणाचा अभिनय चालला आहे असे वाटे. शुक्राचा तारा म्हणजे शकराचा तृतीय नेत्रच ! पाण्याचा खाली पडणारा धवधवा म्हणजे जटेतून उडी मरणारी गगा. माथ्यावरची चंद्रकोर म्हणजे भाळीं धरलेली चंद्रलेखा.”

पाणकळ्यांतील सर्गीत

पावसाळ्याचे परिणाम एकदर सृष्टीवर किती भिन्न भिन्न व रमणीय होतात, याची शब्द-चित्रे दिघे यांनी खूप काढली आहेत. “ हा ‘ पाणकळा ’ म्हणजे शेतकऱ्याचे जीवन, सुखाचे स्वप्न, आनंदोत्सव. मार्तीत रावणाऱ्या व काबाडकष्ट करणाऱ्या जीवाचे ‘ पाणकळा ’ म्हणजे विश्वसर्गीत. वाजत-गाजत गर्जत येऊन त्याने तापलेल्या कस्तुरीच्या काळ्या वावरात अमृताची बरसात सुरू केली, की लाखो कमळे फुलल्याप्रमाणे मातीचा सुगंध पसरतो. खेड्यांतील लोक शेतात खूप लागतात, कस्तुरीच्या वावरात पाभरी सुरू होतात व त्यातून मोत्याचा पेरा होतो. पाचसात दिवस वाफसा झाला म्हणजे जिकडे तिकडे हिरवेगार होते. ”

पर्जन्यराजाच्या आगमनावर किती सुंदर उत्प्रेक्षा रचल्या आहेत:—
 “कडकडत गडगडत ता आज येये पडला, तर उद्या लाब क्षितिजावर
 पडताना दिसेल व काळ्या ढगातून पडणाऱ्या त्याच्या धारा जलवतीच्या
 सुटलेल्या केशकलापाप्रमाणे दिसतील, कधीकधी त्यात विजेची कलाबूत
 किंवा इद्रधनुष्याचे रंग दिसतील, तर कधी तो स्वर्गातून सोडलेल्या
 झुलत्या जिन्न्यासारखा दिसेल. शेतकऱ्याचा स्वर्ग याच जिन्न्याने खाली
 येतो. ऊन्ह-पावसाच्या तिरपेत इद्रधनुष्याच्या कमानीतून हा स्वर्ग
 पावसाळ्यात कैक वेळा पहावयास मिळतो.”

सुगंधाचा दर्या

विलासी जीवन खेळ्याना पारखे. पण निसर्ग तीहि उणीव कशी
 काढतो, पहा, “निरनिराळे सुवास सुट लागले की, निसर्गाने कानपुरी
 अत्तरवाल्याचे सोग घेतले आहे व तो शेंमल्यात खोवलेल्या निरनिराळ्या
 अत्तराचे फाये काढून गिऱ्हाइकाना पटवीत आहे असे वाटू लागते.
 आवेवार, मृगवार, व हत्तीवार या मोन्मात सत्री-मोसव्याच्या वागा
 चढाओढीने एकमेकावर ताण करीत फुलू लागल्या की, सजलपूरच्या
 अतराळात सुगंधाचा दर्या उमळतो. आणि तशात या फळझाडांच्या
 सुवासावरोवर जाई, जुई, नेवाळी, कुद, मोगरा, गुलाब किंवा शेवती
 याचे सुवास वाऱ्याच्या झुळकीवरोवर रात्रीच्या प्रशात ममयी अतरा-
 अतराने येऊ लागले की, सुगंधाची अखंड रागदारी चालली आहे असे
 वाटते.”

महाराष्ट्रीय निसर्ग

महाराष्ट्रातील झाडे, फुलें व पाखरे याचे बारकाईने वर्णन करण्यात
 दिघे याचा हातखडा आहे. ते लिहितात, “आजूबाजूला गव्हाचीं पिक्कें
 सळसळत होती. काद्याच्या पोगाऱ्यानी व गाजराच्या तुऱ्यानी शेते
 चित्रविचित्र गालिच्याप्रमाणे दिसत होती व त्यातून वगळे चरत होते.
 तित्तर व लावी पक्षी आपल्या पिलाचे परिवार घेऊन या शेतातून त्या
 शेतात धावत होते. फळाना वार धरून झाडे लावली होती. सनुष्ट शेतकरी

ललकान्या मारीत गुरें घरीं हाकीत चालले होते. सबध दिवस चरून पोट भरलेले पक्षी झाडावर बसून परमेश्वराची सध्यास्तोत्रे म्हणत होते. जिकडे तिकडे शेतकीच्या जीवनाचा आनंदीआनंद चालला होता. अशात तिन्हीसाजची पिवळ्या पिकाने लवलेली पारू वाटेने जाताना धरित्री-देवीप्रमाणे दिसत होती.”

‘सराई’ कादवरीत कारवीच्या सुगंधाचे वर्णन कितीहि केले, तरी दिघे याना ते अपुरेच वाटत असावे. “सुगंधाचा दर्या उसळला होता” किंवा “सुगंधाचा वणवा पेटला होता” अशा नाना रीतींनी वर्णन करून ते त्या अमूर्त सुगंधाला वाचकापुढे मूर्तिमत उभे करू पहात आहेत.

तसेच, निरनिराळ्या पशूंचे व्यापार काय चालत होते, ते पहा— “भेकर, खिटाखिटी, कोल्ही, तरस, सावर, ससे, रानमाजरे, ऊद, चितळ हे प्राणी आधींच पाण्यावर येऊन गेले होते. लाब रानात भेकर कोकत होते, सावर भोगा करीत होते व चितळ कुक कुक असा आवाज काढीत होते. हे सर्व प्राणी एकदम गप्प झाले. पेटविलेला परसा विझत आला, रात्र भेसूर झाली व कमालीची शांतता वाढली. तेव्हा पाण्यावर वाघाचे डोळे भल्यामोठ्या दोन काजव्यासारखे चमकले.”

सूक्ष्म वर्णन-शैली

डोंगरातील साधी, लहानशी, वाकडीतिकडी वाट. तिचेहि वर्णन दिघे इतक्या बारकाव्याने करतात की, आपणच त्या वाटेवरून चाललो आहो असे वाटावे. ती वाट, “कधी अजगरासारखी वर चढे तर कधी धामणी-सारखी झपाट्याने खाली उतरे. कधी रानात कारवटात गडप हाई तर कधी माळावरून भागासारखी सपाटीने जाई. कधी ती वृक्षवेलीच्या माडवातून जाई तर कधी कधी ती दगडाळीतून धडपडे.”

हे झाले निर्जीव वाटेचे वर्णन. मग सुदर वैशिष्ट्यांनी नटलेल्या व्यक्तींचे स्वभावचित्र दिघे इतक्या सूक्ष्मतेने व रम्यतेने रेखाटतात की, ती ती व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी रहाते व स्मृतीत दीर्घकाळ घोळते. एक नमुना पहा—“सोनीचा गळा सुदर होता-

ती मुवईस शाळेत गावयास शिकली होती. ती गाऊ लागली म्हणजे तिचा पहाडी आवाज समुद्राच्या भरतीप्रमाणे अथाग चढू लागे. सध्याकाळचे वेळी पडळीवर सोनी तुळशीवृंदावनाच्या अगणात बसून गाऊ लागली की, आकाशाचा गाभारा दणाणून जाई व तारका गाण्याच्या आलापानी थरकत. पारूचाहि गळा सुंदर होता. पुष्कळ वेळा त्या दोघी गळ्यात गळा मिसळून जोडीने गात. त्यावेळी त्याचे आवाज बीनाप्रमाणे दोन ठिकाणी घुमत. न कळे की यक्षकन्यका की अप्सरा ! ” सोनी, पारू व रैना या तीनही मुली खेड्यातीलच, पण त्यांच्या व्यक्ति-रेखा दिघे यांनी किती भिन्न भिन्न काढल्या आहेत !

कल्पनेचें वैभव

ग्रामीण शब्दाच्या व रमणीय कल्पनाच्या यैल्या दिघे याच्या हातात भरलेल्या आहेत. दोन-दोन चार-चार शब्दात ते आपली चमकदार कल्पना प्रगट करू शकतात. दुःकाळामुळे ओसाड दिसणाऱ्या गावाकडे पाहून त्यांना वटते, “ घराच्या जोत्याच्या रागा विराट पुरुषाने फराळ करून रिकाम्या केलेल्या नैवेद्याच्या ताटाच्या पक्तीप्रमाणे दिसतात. त्या घरात राहाणाऱ्या मनुष्याचा कालपुरुषाने सहार केला होता काय ? ”

खेड्यातील बाजारातील गोगाट ऐकताच त्यांना असा भास होतो की, “ सुगीचा बाजार पुरा भरला आहे. एक मोठा राक्षस हो हो करून ओरडावा तसा त्याचा गोगाट लावून ऐकू येत आहे. ”

वेळूच्या बेटातून वारा जात असताना जो नाद होतो, तोहि कादंबरी-काराला कसा भासतो ? तर “ वारा आला की, कळकीची बेटें एखाद्या राक्षसाने दात खावेत त्याप्रमाणे मधून मधून ऋडकडकड असा आवाज करीत होती. ”

चंद्रोदयासारखे रम्य दृश्य शब्दांनी मूर्त करण्यासाठी ते असा नित्याचा घरगुती दाखला देतात की, “ अधाराच्या डोहातून रजनीनाथ वर हळू हळू येऊ लागला. जणू काळ्या पाण्यात उपडी बुडवून खाली धरून ठेवलेली चादीची कळशी सोडून दिल्यामुळेच वर उसळून आली आहे. ” रौद्र व रम्य-अशा उभयविध कल्पना लढाविण्यात कादंबरीकार चतुर आहेत.

कातोड-कन्यकेची भाषा

‘पाणकळा’पेक्षा ‘सराई’त ग्रामीण सौंदर्याचा उठाव अधिक झालेला आहे. पहिल्या कादंबरीत मुजबा व रभाजी या सुष्ठु-दुष्टाची जशी जोडी, तशी दुसऱ्या कादंबरीत बाप्पाजी व केमूतात्या याची. कातोडी-समाजाचे शब्दचित्र ‘सराई’त ठसठशीपणे रेखाटलेले आहे. कातोडी हा ‘वन्य’ समाज म्हणजे निसर्गाच्या कटि-खाद्यावर खेळणारा. तो जितका धिप्पाड व चपल, तितकाच स्वाभिमानी व प्रामाणिक. कातोडी लोक रानावनाला, डोंगरापहाडाला, वाघा-लाडग्याला मुळीच न जुमानणारे. सरकारचा कायदा, त्याचे पोलिस व त्याची बंदुक याना ते डरत हे खरे, पण धैर्य व शिताफी या गुणानी ते त्याच्यावरहि काहीं काळ मात करीत. लाडी ही एक कातोडी-कन्यका, नैसर्गिक सौंदर्याची जणू मूस. तिच्या तोडीच काय ते अस्वाभाविक सवाद आलेले आहेत.

‘पाणकळा’प्रमाणे या कादंबरीत खेडूताच्या तोडी शहरी भाषा घातलेली नाही. या सुधारणेला अपवाद एकच व तो म्हणजे लाडीचा. “शकराने चंद्रमा मस्तकी धारण केला, मी माझ्या हृदयात तुमचा मुख-चंद्रमा धारण केला” अशी गडकरी-खाडेकरी भाषा “वेहोष लाडी” बोलू लागते, तेव्हा आश्चर्य वाटते. “मन-हरणा, मी दुरून तुझी नेत्रभेट घेईन. तेवढ चकोरलेण मला पुरे.” अशी काव्यमय भाषाहि ती जगल-कन्या काढते. एवढेच नव्हे, तर डोंगरात बसून ती मुक्त कठाने गाणें गाऊन दन्यान्दन्या धुमविते, तेव्हाहि तिचे गाणे ग्रामीण नसते-तर ‘कर जोडुनी विनवितसे दशमुखातका !’ ही तिची सारी भाषा-सपदा पाहून ती कातोड-कन्यका आहे की कॉलेज-कन्यका आहे, असाच प्रश्न कोणीहि कादंबरीकारास विचारील.

ठळक स्वभाव-चित्रे

या लाडीवर बाप्पाजीचा मुलगा मनोहर पुरा भाळला. त्यामुळे तिच्या आयुष्याचे वाटोळे झाले आणि शेवटी ती मरून पडली. त्यावर ‘अपरिहार्य !’ असे मत बाप्पाजीने दिले. पण तेवढ्याने कादंबरीकाराची सुटका

होत नाही. मनोहरच्या उमद्या स्वभावचित्राला हे निष्कारण गालबोट लागले आहे. त्याचे कारण शोधलेच तर एकच दिसते. ते म्हणजे बघ-नापलीकडील मस्त प्रण्याचा मालमसाला आपल्या कादंबरीत असावा ही लेखकाची वासना. मनोहरचे ज्या मुलीशी लग्न झाले ती मनोरमा देखणी, चतुर व सुशील अशीच दाखविलेली आहे. मनोहरच्या आईचे स्वभावचित्रहि जुन्या खानदानी घराण्यातील थोर स्त्रीला शोभण्यासारखे आहे.

मनोहरची आई कशी दिसत असे याचे चित्र दोनचार ओळीत कादंबरीकाराने सहज रेखाटले आहे ते असे. “ ती नथ वडिलाजित होती. करवदासारखे मोती होते तिला. लालडीच नुसती पाचशे रुपयाची होती. ती नथ मोठ्या आईना घातला की लालडीचा तांबडा उजेड त्याचे गालावर पडे व त्या कोल्हापूरच्या अवावाईसारख्या घवघवीत दिसत. ”

बाप्पाजी तर काय ? ‘ शाकर स्वभावाचे ’. “ डोगरातून जसे जिवंत झरे निघतात, तशी त्याच्या हृदयात दया होती. ” त्याच्याउलट स्वभाव तात्याचा तात्याचे एकएक दुष्कृत्य पाहून बाप्पाजी शकराप्रमाणे क्रुद्ध होत. अशा क्रुद्ध अवस्थेतील बाप्पाजींचे शब्दचित्र कादंबरीकाराने किती कुशलतेने रेखाटले आहे पहा

“ बाप्पाजीचा क्रोध अनावर झाला. त्याचे कपाळातून निघालेले उच नाक फेदारले. जाड भुवयाखालच्या सिंहासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यातून ठिणग्या पडतात की काय, असे दिसू लागले. त्याची तांब्याच्या पत्र्याप्रमाणे दिसणारी कातडी लालभडक दिसू लागली. ते भृगुकृषीप्रमाणे तात्यांना शाप देऊन भस्म करतात की काय असे लोकाना वाटले. ”

मनोवैधक प्रारंभ

मनोहरचा लाडीर्शी अनिवंध प्रणय आणि मनोरमेशी परिमित शृंगार, हा या कादंबरीचा मुख्य कथाभाग असला, तरी त्याला कोंदण म्हणून जे ग्रामीण वातावरण दिघे यांनी रंगविले आहे, तेच वाचकाच्या चित्तात अधिक ठसण्याइतके विस्तृत व सरस आहे. दिघे यांना वर्णनाचा कटाळा नाही. हौसेहौसेने सविस्तर वर्णन ते करतात. खेड्यातील तरुणाच्या कुस्त्या,

बैलाची झोबी, वाघाची शिकार, इत्यादि प्रसंगाची वर्णने कौशल्याने रंगविलेली आहेत. लाडीचे कुडब आपले गाव सोडून परागंदा होते-हा प्रसंगहि हृदयस्पर्शी वठला आहे. त्या वेळची बाप्पाजींच्या हृदयाची ओढाताण सुंदर रंगविली आहे. कातोडी समाजातील अडाणी व कूर चालीरीती व्यक्त करणाऱ्या घटनाहि या कादंबरीत अनेक आहेत. कादंबरीची सुरवातच मुळी वाचकाचे मन वेधून घेणाऱ्या एका वेगवान प्रसंगाने केलेली आहे, आणि त्याचे वर्णन लेखकाने सविस्तर केले आहे. ते असे:—

“ शिरलीन् रं, शिरलीन् र, शिरलीन् र, राजपाटीत कातोड्याचीं पोर शिरलीन्. ”

रानसई गावात खलाटीतून दुपारीं गोग आली. बाप्पाजीचा गडी अंधू गणू गोठ्यात भुईला चोप देऊन शेणखळा करीत होता. तो शेणाभरल्या हातानी बाहेर आला व गळ्याच्या शिरा फुगवून आपला एकुलता एक डुचका डोळा मिचकावीत तणतणू लागला. त्या आवाजाने दुपारचे ओटीवर, लवडलेले बाप्पाजी जागे झाले. त्यांनी उठून चूळ भरली, तोडा-वरून हात फिरवला, अगावरचे उपरणे डोकीला गुडाळले, नतर डोकी-पेक्षा उच्च असा एक जाडा सोडगा हातात घेऊन ते उघड्या अगाने शेतावर जाण्यास निघाले. ”

नानाविध शब्द-चित्रे

कातोड्याच्या झोपड्या म्हणजे दारिद्र्याची वारुळे. त्याचे एक चित्र पहा. “ कातोड्याच्या झोपडीतून थोडी गाडगीमडकीं दिसत होती. बाकी सामान म्हणजे शिकारीचे. धनुष्यबाण, गळ, चिकोटी, भाले, बर्च्या मोठ्या काळजीने ठेवल्या होत्या. कुडाचे फटीतून कोयते, विले, कुन्हाडी अडक-वल्या होत्या. आठ्याला ढोल लटकला होता. सर्व झोपड्या म्हणजे कातोड्याचे हवाई महालच. ”

भाताने पिकलेलीं शेत किती मोहक दिसत होती याचे वर्णन कादंबरी-काराने पुढीलप्रमाणे केले आहे. “ सोनेरी भातावर सोनेरी उन्ह पडले

होते. वाऱ्याच्या झुळकीत खाचरातील भाताची लोबरें, बाधावरचीं अर्धी पाढरीं, अर्धी लाल कुईची फुले डुलक्या घेत होती. वाऱ्याने वाकलेल्या गवताचे तुरे वाफ चालल्याप्रमाणे दिसत, गवताच्या लाटा सशाचीं खित्तारे पळावीत अशा टेकड्यावरून, माळावरून उठत होत्या रानात सागाचीं पाने खुज्जुजत होती. त्या दरींतील नितात शाततेत फक्त झाडाच्या सावटीतून होले, कड्यावरून रानपारवे घुमत होते व कुपणीतून बुलबुल आणि काळे पक्षी आवाज करीत होते. ”

सराईची प्रसन्नता

‘सराई’ म्हणजे सुगीचा काळ. त्यावर शेतकऱ्याचा सारा जीव, तिच्यासाठी तो काय करणार नाही ? दिधे सागतात, “सराई, सराई, सराई ! तिच्याकरिता शेतकऱ्यानीं बारा महिने कष्ट केले ती ही सराई. जिच्याकरिता घरातील पोरीवाळींनी रानोमाळ हिंडून शेणाचा राब मिळवला, बाप्यागड्यानीं उरापोटावर टहाळ कापला, ओतकी केली, जमीन सारखी ओढून मुशी पाडल्या, खाडी भरून बाध घातले म्हशे ठेवले, धुळपेरे केले बेघट पिळून नागर हाकला, चिखलात हातपाय कुजून नखे उडेसतोवर लावणी-वेणणी केली, शेतात गवताची काडी कुठ दिसू दिली नाही आगोटीपासून पावसाच्या धूम धारेत भिजल्या अगाने भात-शेतीची मशागत केली ती ही सराई. हिला डोगरानी वेढली, रानानीं अडवली, नदीने भागली कमलावर जशी कमलासना श्रीशारदा तशी खलाटीतील भातावर सराई शारदीय प्रसन्नतेने हसत होती.”

अद्भुत रसाचा उठाव

‘रानजाई’ हे नाव जरी ग्रामीण कादंबरीला शोभेसे असले, तरी दिधे यांनी तिची रचना अगदी वेगळ्या धर्तीची केली आहे. रानाचे, डोगराचे, नदीचे असे नैसर्गिक देखावे या कादंबरीत मधूर्न मधून आले असले, तरी एवढ्याने काही ही कादंबरी ग्रामीण ठरत नाही. तिचा आत्मा अद्भुतता हाच आहे. अद्भुत रसाची आवड दिधे याना किती आहे, हे ‘पाणकळा’ व ‘सराई’ या कादंबऱ्यावरूनहि दिसून आलें

आहेच. पण त्यात अद्भुताला गौण स्थान होते. ' रानजाईत ' मात्र एकापेक्षा एक रहस्यपूर्ण व अद्भुत प्रसंग रचून दिघे यांनी वाचकाला आश्चर्याचे धक्के देण्याचे ठरविलेले दिसते. अर्थातच वास्तववादी कादंबऱ्यामध्ये किंवा ग्रामीण कादंबऱ्यामध्ये ' रानजाईची ' गणना होण्यासारखी नाही. ती एक अद्भुत-कथा आहे, या दृष्टीनेच तिच्याकडे पाहिले पाहिजे व स्वाभाविकतेच्या किंवा सुसंगतीच्या कसोठ्या बाजूस ठेवल्या पाहिजेत.

जिज्ञासा ताणणारे कथानक

या अद्भुत कथेला योग्य असे ऐतिहासिक वातावरण कादंबरीकाराने निवडले आहे आणि त्यात प्रसंगहि तसेच गुफले आहेत, ते वाचकाला कोठे ' वज्राघाताचे ' स्मरण होते, तर कोठे ' गड आला पण सिंह गेला ' यातील कमलकुमारीच्या सुटकेची आठवण होते, तर कोठे ' पुण्यप्रभाव '—मधील कालिदी-भूपालाच्या सवादाचे पडसाद ऐकू येतात. अरुणाचल राज्याचा दुष्ट राजा निकुभ आणि वरुणाचल राज्याचा धीरोदात्त राजा वज्रकात या दोघांच्याहि प्रेमाचे स्थान एकच, ते म्हणजे ' रानजाई '. ही ' रानजाई ' कोण ? हे रहस्य सात पडद्याआड दडवून ठेवलेले आहे. अलौकिक असे एक श्रीकमल नदीतून वहात आले असताना, वज्रकाताने ते आपल्या हातात घेतले. ते कमल नदीत कोण सोडते अशी जिज्ञासा वज्रकाताला—त्याबरोबरच वाचकालाहि—वाटू लागते. या जिज्ञासेने ताणलेल्या अवस्थेत वज्रकाताने सहा वर्षे काढली. अखेर त्याने त्या कमळाचे मूळ शोधून काढले. नदीकाठच्या एका रानात, " अयुक्त संधि-प्रकाशात, खडकावर शुभ्र-वसना तेजस्वी स्त्रीची पद्मासनाकृति " राजाला दिसली. तेव्हा त्याला " कवीला शारदा, लोभ्याला लक्ष्मी, तृषिताला अमृत, योग्याला शांति न् पाण्याला मुक्ति मिळावी " तसा आनंद झाला या ' रानजाईला ' निकुभाने पळवून नेली व आपल्या किल्ल्यात बंदोवस्ताने ठेवली. तिच्यावर देखरेख करण्यासाठी जी स्त्री होती, तिचे नाव अवतिका. त्या दोघींच्या सवादावरून वाचकाचा असा ग्रह होतो की, जाई ही अवतिकेचीच कन्या असावी. पण कादंबरीच्या शेवटी असा उलगाडा

होतो की, ती अरुणाचलाच्या राजाचीच कन्या आहे. तो राजा निकु-
भाने ठार केलेला आहे, असा लोकांचा समज असतो. पण तोहि काद-
बरींच्या शेवटी खोटा ठरतो व राजा प्रगट होतो. अशा गुतागुतीचे अनेक
व्यूह या कादंबरीत आहेत. शेवटी चौफेर युद्धहि आहे-त्यात हत्तीचीहि
करामत आहे. अखेर सर्वांचे गोड समेलन होते.

एक निसर्ग-कन्या

“ सुंदर पुरुष कसे दिसतात ते मी अद्याप या वनात पाहिल नाही.”
असे म्हणणारी हास्यमुग्धी जाई, शेक्सपियरच्या मिरादाप्रमाणे, वाचकांचे
मन जिंकणारी आहे. ती नदीशी बोलत बसते आणि नदीने दिलेले उत्तरहि
तिला ऐकू येते. सृष्टिमातेच्या अकावरच ती वाढलेली आहे. “ जाईच्या
फुला, तुझ्या हृदयात हिऱ्याचा खडा आहे.” असे तिचे वर्णन अवतिका
करते, ते योग्यच आहे कण्वकषीनी जसे शकुंतलेचे लालनपालन केले,
तसे तिचे सगोपन केदारनाथानी केले. एवढेच नव्हे तर, त्यानी तिला
योगविया, वैद्यकशास्त्र व तत्त्वज्ञानहि शिकविले. त्या तत्त्वज्ञानाचे तेज,
तिच्या प्रत्येक भाषणात पडलेले दिसून येते. तिचे सारेच नवादाचातुर्याचे
व बुद्धिमत्तेचे द्योतक आहेत. अवतिका तिला म्हणते, “ राजवाड्यात-
देखील तुझी बुद्धिमत्ता मिळायची नाही. पोलादापेक्षा तुला जास्त धार
आहे. बाणाच्या टोकासारखे तुझं मन एकाग्र होत. पुष्पाप्रमाणे तू हसतेस,
काष्ठ्याप्रमाणे बोलतेस.” या पार्वत्र बुद्धिमत्तेच्या बळावरच तिने निकु-
भाचे हृदयातील ईश्वर जागा केला

संगीतमय कादंबरी

‘ रानजाई ’ सारखीच प्रणयाने ओथंबलेली दिघे याची दुसरी अद्भुत-
कथा म्हणजे ‘ गानलुब्धा मृगनयना. ’ पहिल्या कादंबरीत श्रीकमळाचे
गूढ जसे जिजासा वाढविणारे होते, तसे या दुसऱ्या कादंबरीत वनान्न
अकल्पितपणे ऐकू येणारे संगीत आहे. पधरावे शतकातील ग्वाल्हेरचा
राजा मानसिंग मृगया करण्यासाठी रानात जातो, तेव्हा त्याचे कानी
वीणा-रव ऐकू येतो असा या कादंबरीचा मधुर प्रारंभ आहे. तिच्या

नावातच माधुर्य व सौंदर्य सामावलेलें आहे. त्याचेच निनाद अखेरपर्यंत उठत रहातात. “ गंधर्वांचे मेळे, अप्सरांचे ताफे गात गात स्वर्गगेच्या स्नानाला यावेत ” तसा भास सर्व कादंबरीभर होतो. तीत संगीत आहे, काव्यपूर्ण पदें आहेत, रासक्रीडा आहे आणि सौंदर्याचा तर आरसे-महालच आहे. या सर्वावर रहस्याचे मदमधुर चादणेहि पडलेले आहे. ‘ ही मृगनयना कोण ? ’ हे कोडे रसिकाला शेवटपर्यंत गुगवीत ठेवते. अखेर गुजरी तीच मृगनयना व फुलवा ही तिची बहीणच असा रहस्य-स्फोट होऊन अद्भुतरसाची कारजी उडू लागतात. मानसिंग व मकरंद, गुजरी व मानसिंग, गुजरी व फुलवा या कलावताच्या संगीतांतील शर्यती पाहताना रसिक वाचकाचे मस्तक धुद झाल्याशिवाय रहात नाही.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ग्रामीण कादंबरी हा एक स्वतंत्र भाग आहे. यातील ‘ स्वतंत्र ’ या शब्दाने कोणत्या गोष्टी उल्लेखित होतात ?
- (२) रा दिघे याच्या कादंबऱ्यात या स्वतंत्र गोष्टी कितपत दिसतात ?
- (३) रा दिघे यांनी आपल्या कादंबरीत कोणती आकर्षक अंगे आणली आहेत ?
- (४) रा दिघे याच्या भाषणसरणीविषयी तुम्हास काय वाटते ?
- (५) ‘ पाणपोईतील भुजबा हा एक आदर्श खेडूत आहे, ’ स्पष्ट करा.
- (६) पाणपोईतील दोन-तीन सुंदर वर्णने आपल्या शब्दात लिहा.
- (७) “ ‘ पाणकळा ’ या कादंबरीपेक्षा ‘ सराई ’ या कादंबरीत ग्रामीण सौंदर्याचा उठाव अधिक झाला आहे ” उत्तर सविस्तर लिहा
- (८) ‘ मगई ’तील दोन स्वभाव-चित्राचे नमुने लेखकाच्या शब्दांत लिहा.
- (९) ‘ कातोड्याचे महाल ’, ‘ शेते ’, ‘ सराई ’ यांचे वर्णन लिहा.

अधिक अभ्यास—

स्वभाव-लेखन लेखक—डॉ. पु ग सहस्रबुद्धे.

या पुस्तकांतील
लेखकांचे कांहीं वाचनीय ग्रंथ

वि. स. खांडेकर

१. कांचनमृग
२. दोन ध्रुव
३. उल्का
४. हिरवा चाफा
५. दोन मनै
६. क्रौंच-वध

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१. मुक्तात्मा
२. भंगलेलें देऊळ
३. कान्ता
४. चंदनवाडी

सानेगुरुजी

१. श्यामची आई
२. आस्तिक
३. क्रांति
४. संध्या
५. रामाचा शेला
६. श्याम

श्री. व्यं. केतकर

१. ब्राह्मण-कन्या
२. विचक्षणा
- र. वा. दिघे
१. पाणकळा
२. सराई

शि ख रे - वा ङ्ग य

च रि त्रे

	रु. आ.
म. गांधींचें चरित्र	८- ०
गांधी-जीवन-कथा	३- ०
राष्ट्र-पिता गांधीजी	१- ०
गांधी-रण-गीता	१- ०
राष्ट्र-जनक टिळक	१- ४
लोकमान्य टिळक	०- ८
सुधारकाचार्य आगरकर	१- ८
डॉ. राधाकृष्णन	०- ८

प्र बंध

गांधीजींचे रामराज्य	१- ०
साम्राज्य व स्वराज्य	१- ०
सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म	०-१२
आजकालचे साहित्यिक	१- ०

का दं व री

थोरली आई	१- ८
आईची कृपा	१- ०
भावनाचा नाच	२- ०
जिवलग	१- ८

ना ट कें

वैष्णवजन	१- ०
लौकिकासाठी	१- ४
आठ साल	१- ०
मान-बिंदु	१- ०

